

DE KUNST VAN HET SLEUTELEN

Een zoektocht naar identiteit en gemeenschapsvorming bij Nederlandse kunstenaars in Berlijn.

Deze thesis is vervaardigd ter afronding van de Master Culturele Antropologie:
Multiculturalisme in vergelijkend perspectief.

Universiteit Utrecht

Auteur:	Bregtje M. D. Bos
Studentnummer:	3508145
E-mail:	bregtjemdbos@hotmail.com
Tel.:	06-51257189
Docentbegeleider:	Drs. S. Dijkstra
Instelling:	Universiteit Utrecht
Faculteit:	Sociale Wetenschappen Culturele Antropologie: Multiculturalisme in vergelijkend perspectief
Datum:	15 augustus 2011

Jeder Mensch ist ein Künstler.

- J. Beuys

Kunst: Er met de pet naar gooien en raak gooien.

- K. Schippers

Je gebruikt een spiegel om je gezicht te zien en kunstwerken om je ziel te zien.

- G.B. Shaw

Het maken van kunst is geen manier om jezelf te uiten, maar het is een manier van leven.

- S. Firth

Ik dool nog steeds door de gangen van het grote gebouw, dat men 'leven' noemt.
Het zijn gangen van jewelste, ze zijn door niemand voor mij betreden.
Als ik jou was zou ik maar gewoon doorlopen, op jouw manier, tot er geen gangen meer zijn.
Wat ik je nog zeggen wou:
Als je door de gangen loopt vergeet dan niet af en toe es opzij te kijken.
Ren niet te veel in een en dezelfde richting.
Ga ook es zitten en kijk es een beetje om je heen.

- Armando

Inhoudsopgave

Voorwoord	6
Inleiding	8
Verantwoording en methodologie	14
Opbouw thesis	15
Hoofdstuk 1 – Ik ben een kunstenaar, zegt dat niet genoeg?	16
– <i>Mondialiseringsprocessen en individuele- en gezamenlijke identiteitsvorming</i>	
Kunstenaars op drift	17
Figuurlijke grensvervaging	19
Mondialiseringsprocessen en individuele identiteitsvorming	21
Mondialiseringsprocessen en gezamenlijke identiteitsvorming	25
Autonoom in een gemeenschap	28
Hoofdstuk 2 – In Berlijn gebeurt het	30
– <i>Verbeelding, technologische ontwikkelingen en migratie als successtrategie</i>	
Kansen en beperkingen van technologische ontwikkelingen	32
Online profilering, offline invulling	33
Samen online	35
Migratie als successtrategie	36
Hoofdstuk 3 – Berlijn is de basis	40
– <i>Home & belonging in een mondiale stad</i>	
Home & belonging	41
Thuis in een gemeenschap	45
Transnationale lichte gemeenschappen	49
Conclusie	52
Bibliografie	56

Voorwoord

Al jaren heb ik het verlangen gehad om mij voor een bepaalde periode buiten Nederland te vestigen. Het lef om daadwerkelijk mijn koffers te pakken en te vertrekken heeft echter lang op zich laten wachten. Vanaf de eerste dag dat ik aan de pre-master en later master Multiculturalisme in Vergelijkend Perspectief begon, heb ik getwijfeld over een bestemming waar ik mijn veldwerk kon uitvoeren.

Het ontbreken van lef en de aanwezigheid van eeuwige twijfel heeft mij eerder parten gespeeld. Zo begon ik op mijn vijftiende aan een oriëntatiecursus op de kunstacademie in Arnhem. Toegelaten tot de opleiding werd ik niet. Met het advies om eerst wat meer mee te maken in het leven, vertrok ik weer huiswaarts. In plaats van mij als persoon verder te ontwikkelen en het later met een gedegen portfolio nog een keer te proberen, hing ik mijn kunstenaarsambitie aan de wilgen. Via een studie Journalistiek in Zwolle en een studie Communicatie in Leeuwarden kwam ik bij de pre-master en daarna de master Multiculturalisme in Vergelijkend Perspectief in Utrecht uit. Wellicht een redelijk lange reis met af en toe een omweg, maar de keuzes die ik in het verleden heb gemaakt hebben mij toch tot hier geleid.

Gaandeweg het master jaar ontmoette ik steeds meer mensen die heel enthousiast waren over Berlijn. Veel van hen waren kunstenaars of mensen die actief zijn in de culturele- en creatieve sector. ‘Wat is dat toch met Berlijn?’ heb ik mij maandenlang afgevraagd. Ik was er nog nooit geweest, maar alle verhalen maakte mij nieuwsgierig naar de stad. Daarnaast was bij mij de fascinatie voor het kunstenaarschap niet verdwenen. Berlijn leek een soort walhalla voor het vrije leven en een broedplaats voor de kunst. Uiteindelijk hakte ik na veel twijfel de knoop door en pakte ik mijn koffers om in Berlijn mijn veldwerk uit te gaan voeren.

Toen ik met de trein aan kwam in Berlijn begreep ik vanaf de eerste minuut waarom mensen zo van de stad houden. Berlijn ademt creativiteit, gekte en inspiratie. Drie maanden lang heb ik mij er ontzettend op mijn plek gevoeld. De twijfel, onzekerheden en angsten die van tevoren sterk bij mij aanwezig waren, zijn absoluut niet nodig geweest. Ik voelde mij door mijn eigen levensverhaal verbonden met mijn onderzoeksgroep, waardoor ik tijdens het veldwerk ook heel veel over mijzelf heb geleerd.

Mijn onderzoek was nooit tot stand gekomen zonder de steun van een aantal personen. Als eerste wil ik mijn informanten, Nienke en mijn huisgenoten Linda, Karl en Michi bedanken. Dankzij hen heb ik mij in Berlijn thuis gevoeld, veel mensen ontmoet, plekken gezien en dingen

meegemaakt die ik nooit had willen missen. Sharing is caring! Bart Hofstede, cultureel attaché van de Nederlandse Ambassade in Berlijn wil ik bedanken voor zijn begeleiding, inzichten en het delen van zijn netwerk. Grote dank gaat uit naar mijn ouders. De vrijheid, duwen in de rug en steun die ik de afgelopen jaren en tijdens mijn verblijf in Berlijn van hen heb gekregen zijn voor mij van hele grote waarde.

Een bijzonder woord van dank gaat uit naar mijn begeleider Steven Dijkstra. Bij hem heb ik mijn onzekerheden, dromen, nachtmerries en gedachtegangen kunnen ventileren. Dankzij zijn waardevolle feedback kreeg ik ruimte en inspiratie in mijn hoofd, waardoor ik gericht aan de slag kon gaan.

Sander, Esther, Annegien, Lianne, Jolien, Annelies, Anusha, broer en zusje zijn lief. Eduard is tof. Miek wil ik bedanken voor de laatste loodjes.

Bregtje Bos

Utrecht, augustus 2011

Inleiding

Het is een zondagavond in april en op de Kotbusserdamm in de Berlijnse wijk Kreuzberg razen oude Volvo's en jongens op racefietsen langs me heen. Ik ben onderweg naar een feestje van Cecille, een grafisch ontwerpster uit Utrecht. Op nummer 28 bel ik aan bij het naambordje Dissinger, Ulke en Zuidhoek. Een vrouwenstem roept 'Loop maar door naar boven!' door de intercom. Met een zoemgeluid gaat de grote grijze deur open en ik loop drie statige donker houten wenteltrappen op. Cecille organiseert deze avond een vlooiemarktje in haar WG, de Duitse benaming voor een woongroep. 'Heeee!', schreeuwt ze vanuit de deuropening en een flinke knuffel volgt. 'Wat goed dat je er bent! Wat heb je meegenomen voor mijn huis-flomarkt?' Ik leg drie oude jurkjes op een tafeltje en Cecille schat mijn afdankertjes op waarde. 'Hier kan ik wel een paar euro voor krijgen denk ik!' zegt ze terwijl ze met haar handen door haar donkere krullen rommelt. Wanneer ik door haar WG loop, ben ik onder de indruk van het pand. De kamers zijn gemiddeld zo'n dertig vierkante meter groot, hebben donker houten vloeren en hoge plafonds. Elke bezoeker van de WG-flomarkt werd door middel van een uitnodiging via de social media¹ website Facebook verzocht iets mee te nemen om te kunnen verkopen, wat resulteerde in tafels vol zelfgebakken taarten en afgedankte prullaria, maar ook kleine kunstwerken in de vorm van tekeningen, schilderijtjes of gedichten. In de gemeenschappelijke woonkamer schuifelen mensen ongedwongen langs elkaar heen, terwijl een dj in de hoek met vinyl draait. Aan het plafond hangt een fietsenwiel dat functioneert als lampenkap. Diagonaal door de kamer is een waslijn gespannen met daaraan sokken die Cecille zelf heeft versierd. 'Ik had gewoon zin in een feestje in mijn huis. Zo kan ik weer mensen leren kennen en een beetje creatief doen. Daarnaast, dit kan gewoon in Berlijn, niks geen gedoe met vergunningen, politie aan de deur of boze burenen.' Cecille is even stil en kijkt naar het balkon. 'Wil je een suikerspin? Op het balkon kan je ze maken. Willem Jan zit er, ook een Nederlander!' Ik loop naar het balkon waar een jongen met blond halflang haar, baardje, grijs t-shirt en wijde groene broek vliegtuigjes staat te vouwen. 'Hee.. Ook Nederlands? Wij zijn de enige twee hier geloof ik. Geeft niet, zo kan ik mijn Duits een beetje oefenen. Ik ken Cecille van een opening vorige week in Kreuzberg. Ik was alleen vergeten iets mee te nemen, dus ik maak nu maar wat kleine kunstwerkjes.' Willem Jan noemt zichzelf een dichter, maar ook beeldend kunstenaar en hij woont sinds drie maanden in Berlijn. We kletsen wat over zijn werk en ik vraag hem waarom hij naar Berlijn is verhuisd. Hij denkt

¹ Social media is een verzamelbegrip voor online platformen waar de gebruikers, zonder of met minimale tussenkomst van een professionele redactie, de inhoud verzorgen.

even na en zegt: 'Berlijn is gewoon veel speelser, gemakkelijker. Ik moet mij nog vormen als persoon en als kunstenaar en daarom ben ik hier gaan wonen.' Op een van de vliegtuigjes schrijft hij met zwarte stift de tekst 'Standaardisering leidt tot debilisering'. 'Daarnaast', gaat Willem Jan verder, 'zijn de grenzen hier veel soepeler, als die er al überhaupt zijn. Er is hier veel meer vrije ruimte en dat bedoel ik letterlijk en figuurlijk..' Het vliegtuigje is af en hij gooit het met een soepele beweging van het balkon. De lucht in. Berlijn in.

In een tijdperk waarin voor bepaalde groepen mensen alles mogelijk lijkt te zijn, verkiezen kunstenaars zoals Cecille en Willem Jan migratie naar Berlijn als een strategie om hun levensverhaal of levensloop te verrijken of te verbeteren. Naast het verbeteren of verrijken van hun levensverhaal of levensloop, trachten zij in Berlijn hun identiteit als kunstenaar verder vorm te geven. Deze zoektocht is niet enkel toegeschreven aan kunstenaars. Vraagstukken over identiteitsontwikkeling zijn namelijk kenmerkend voor het post-moderne tijdperk waarin wij ons nu bevinden. Een tijdperk van toenemende grenzeloosheid, waarin mensen een zekere vorm van mobiliteit kunnen ervaren. Deze wereld wordt gekenmerkt door transnationale en internationale mondialiseringsprocessen, die er voor zorgen dat alles en iedereen in beweging kan zijn. Individuen, geloven, tradities, ideeën en gebruiken zijn door de razend snelle verbeteringen in communicatietechnologie en transport mobiel geworden. Deze toegenomen mobilisering heeft er tevens toe geleid dat tijd en ruimte los van elkaar zijn komen te staan. David Harvey beschrijft dit in zijn boek *The Condition of Postmodernity* (1999) als *time-space compression*. Door deze ruimte-tijdcompressie kan men bijvoorbeeld in hetzelfde tijdsbestek vanuit Utrecht naar Terschelling reizen per trein en boot, als van Utrecht naar New York per trein en vliegtuig. Diederick Raven stelt dat de wereld een dorp is geworden en dat de houdbaarheid van nationale grenzen bevraagd kan worden (Raven 2008: 10). Lokale en mondiale problemen dragen verder dan de contouren van de natie-staat en de onderlinge afhankelijkheid van gebieden en mensen wordt steeds intensiever (Inda 2008: 11; Kearney 1995: 551). De natie-staat was richtinggevend, maar wordt door mondialiseringsprocessen van binnen en van buiten bedreigd. Individuen kunnen zich ergens, tijdelijk of definitief, vestigen en desgewenst weer met de stroom mee gaan. Dit zorgt voor een bepaalde mate van grenzeloosheid, maar aan de andere kant ook voor begrenzing. *Global flows*, zoals de door Arjun Appadurai (1990) beschreven *mediascapes*, *ethnoscapes*, *financescapes* en *technoscapes* nemen een centralere rol in het sociale leven in

(Featherstone & Lash 1995: 1-25). Processen gaan heen en weer en verlopen niet uitsluitend vanuit het centrum van de wereld naar de periferieën. Mondiale veranderingsprocessen hebben er dus voor gezorgd dat de wereld op nieuw in kaart moest worden gebracht. Er is voor het individu tegenwoordig minder consistentie en loyaliteit tot iemand of een plek. Het leven wordt door socioloog Zygmunt Bauman (1996) beschreven als een *continuous present*, een continu-nu. Daarnaast stelt Paul Schnabel (2002: 11-28) dat de technologische ontwikkelingen en daarmee de informatisering van de samenleving de betekenis van grenzen, afstanden en tijdsverschillen opheft. Volgens Anna Tsing (2002) kan mondialisering niet als een proces worden beschouwd waarvan de uitkomst al bekend is. Zij beschrijft dat wij midden in de mondialiseringsprocessen zitten, wat vraagt om een open benaderingswijze en een voortdurend kritische beschouwing.

De grensvervaging ten gevolge van mondialiseringsprocessen roept verschillende maatschappelijke reacties op. Socioloog Zygmunt Bauman (1996: 93) stelt dat de kansen die mondialiseringsprocessen scheppen niet voor elk individu gelijk zijn. De vruchten die men van de mondialisering kan plukken zijn vaak heel verschillend. In deze context deelt hij individuen op in groepen, de *toeristen* en de *zwerfers*. De toeristen zijn diegene die niet gebonden zijn en zeer mobiel. Zij zijn in staat om de hele wereld uit vrije wil over te reizen. De zwerfers hebben een minder bevoorrechte positie en zijn immobiel en gebonden. Zij moeten op hun woonplek blijven of deze juist verlaten om redenen die buiten zichzelf liggen. Grensvervaging kan tevens resulteren in gevoelens van onzekerheid en grote sociale druk bij het individu. De wereld die geconstrueerd was rondom stevige en duurzame objecten, is vervangen voor een wereld met vervangbare producten die vragen om directe consumptie. Er ontstaat bijvoorbeeld een groeiende oriëntatie op wat elders in de wereld gebeurt, een verlangen naar andere plekken in de wereld.

Door de beelden die individuen te zien krijgen via verschillende mondiale media, zoals het internet en televisie, wordt de door Arjun Appadurai geschetste 'verbeelding' onderdeel van de sociale werkelijkheid (Hannerz 2002: 221-222). De toegenomen invloed van verbeelding kan bij het individu zorgen voor een bijna bedevaart-achtige drang naar een hoger doel, een verlangen naar iets groters, beters en mooiers (Bauman 1996). Wanneer een individu gehoor geeft aan het verlangen tot een ander leven, zet het bepaalde stappen waardoor het een culturele grens over gaat. Daardoor vindt er altijd verandering plaats. Niet alleen de omgeving verandert, maar ook het individu verandert. Het mondialiseringsproces en de aanverwante mogelijkheid tot verbeelding heeft dus ook invloed op de identiteitsvorming van individuen. Bauman (1996) stelt

dat het tegenwoordig veel moeilijker is om een identiteit vast te houden, omdat in deze wereld een identiteit gemakkelijk aangenomen en weer verworpen kan worden. Waar een identiteit en een maatschappelijke positie vroeger van hogerhand gegeven waren, is dat tegenwoordig niet meer van toepassing. Een zoon kiest bijvoorbeeld niet meer automatisch het beroep van zijn vader, de bakkerszoon wordt niet meer automatisch zelf ook een bakker. Naast de positionering van het individu is ook de samenstelling van gemeenschappen aan verandering onderhevig. Gemeenschappen zijn tegenwoordig minder gestructureerd dan vooreen en fluïde van aard. Een individuele of gezamenlijke zoektocht naar identiteit is een logische maatschappelijke reactie op het mondialiseringsproces.

Een van de opties die het individu heeft om vorm te geven aan de zoektocht naar identiteit en de verbeelding van een beter leven is migratie naar een andere stad. Een individu hoeft zich namelijk niet langer enkel in verbeelding te verplaatsen, maar kan zich ook letterlijk vestigen in een andere omgeving. Volgens Boenisch-Brednich (2002: 66) wordt de keuze tot migratie niet alleen meer gemaakt als overlevingsstrategie maar ook als een manier om een succesvol leven te creëren. Migratie kan dus beschouwd worden als een beweging in de richting van een betere toekomst en een beter levensverhaal. Schnabel (2004: 86) beaamt dit door te stellen dat verbetering van het huidige leven of van de huidige levensstandaard de voornaamste reden tot migratie van de door Bauman beschreven toeristen is. Door mondialiseringsprocessen structureert tijd een plek niet langer en wordt tijd gefragmenteerd in korte periodes. Dit zorgt er voor dat elke periode in een leven zelfgeschapen kan zijn en zichzelf ook weer kan afsluiten, migratie kan een essentieel onderdeel van dit scheppingsproces zijn.

Naast vragen betreffende identiteit, kunnen er bij het individu ook vragen betreffende het thuisgevoel ontstaan. De gemeenschappen waarin we ons bewegen, waar onze familie, geliefden en vrienden zijn, daar waar we ons thuis voelen, is volgens Hedetoft en Hjort (2002: 217-232) de plek die een individu als *home* beschouwd. De fysieke plek die beschreven wordt als *home* hoeft daarnaast niet per definitie overeen te komen met de psychische definitie van het begrip. Men kan op de ene plek zijn, en naar de andere plek verlangen. Bij het individu kan volgens Ghorasi (2003) een gevoel van *longing to be* ontstaan, het gevoel van ergens bij willen horen en ergens toe willen behoren. Door deze veranderingen kunnen individuen zich tot meerdere culturen aangetrokken voelen, meerdere *homes* definiëren en een hybride gevoel van *belonging* ontwikkelen. Individuen kunnen zich dus op meerdere plekken thuis gaan voelen en op meerdere

plekken een thuis creëren.

Het construeren van een identiteit, een thuis en het gevoel van ergens bij horen, *to belong*, vraagt om een bepaalde mate van acceptatie. Identiteit en gevoelens van thuis vormen zich namelijk door interactie met anderen (Sen 2007; Ghorashi 2003). Onderdeel van de zoektocht naar identiteit en een thuis is het vinden van aansluiting bij een of andere, al dan niet verbeelde lokaliteit (Van der Pijl 2009: xxiii) en gemeenschap. Deze gemeenschappen en lokaliteiten worden door Jan Willem Duyvendak (2004) en Menno Hurenkamp (2007) beschreven als 'lichte gemeenschappen' aangezien het individu deel kan nemen aan verschillende gemeenschappen en daar gemakkelijk in- en uit kan stappen. Lichte gemeenschappen kunnen bijvoorbeeld vorm krijgen in een mondiale stad als Berlijn. In een stad vindt een individu namelijk de grootste variatie van subculturen, culturele verschillen en contrasterende en overeenkomende vormen van meninggeving. Ulf Hannerz (1992: 173-217) stelt dat alle urbane centra in onze tijd heterogeen zijn, culturen actief combineren en inperken en deze resultaten door de *global flows* weer exporteren. De openheid van steden naar de buitenwereld zorgt er voor dat de inwoners ontvankelijker zijn, individuen er zich prettig kunnen voelen en er verschillende gemeenschappen construeren.

Deze thesis beschrijft Nederlandse migranten die de keuze hebben gemaakt om zich in de constructie van een beter of rijker levensverhaal in Berlijn te vestigen. Dit onderzoek richt zich op kunstenaars, omdat ik zeer benieuwd ben hoe individuen die de mogelijkheden tot scheppen, verbeelding en creëren hoog in het vaandel hebben staan, omgaan met hedendaagse (mondiale) vraagstukken betreffende identiteit, *home* en *belonging*. De stad Berlijn is, met ruim drie miljoen inwoners de hoofdstad van Duitsland en de op één na grootste stad van de Europese Unie, voor dit onderzoek het juiste podium. De geschiedenis van Berlijn is nog elke dag voelbaar in het straatbeeld en de media. Het is een stad in beweging, waar heden en verleden elkaar ontmoeten en kruisen. Daarnaast is deze stad interessant, omdat Berlijn na jaren van verdeeldheid zelf ook op zoek is naar identiteit, net als de individuen die naar de stad trekken.

In Berlijn is na de val van de Muur in 1989 een informeel kunstcircuit ontstaan waar voor weinig geld een atelier, woning of kunsthuis gehuurd kan worden. De stad heeft door haar gunstige kunstklimaat dus een grote aantrekkingskracht op kunstenaars van over de gehele wereld (Benschop 2009: 51). Dit is van positieve invloed op het artistieke discours. Ik heb getracht te onderzoeken welke sleutels de kunstenaars hanteren om vorm te kunnen geven aan de

zoektocht naar identiteit, het deelnemen aan verschillende gemeenschappen en hoe zij invulling geven aan gevoelens van thuis. De kunstenaar benader ik in deze thesis als een persoon die in het bezit is van meerdere sleutels, die toegang kunnen bieden tot de schepping van een identiteit en tot meerdere gemeenschappen. Dit resulteerde in de volgende onderzoeksvraag: *Op welke manieren geven Nederlandse kunstenaars vorm aan hun zoektocht naar identiteit en hoe maken zij Berlijn tot hun thuis?*

Verantwoording en methodologie

Belangrijke thema's die in deze thesis besproken zullen worden zijn *home*, *belonging*, identiteit, lichte gemeenschappen en de groeiende impact van communicatietechnologieën. De invloed op het sociale leven van het laatste thema was opvallend. Voordat ik aan het veldwerk begon had ik niet verwacht dat communicatietechnologieën zo'n invloed zouden hebben op het leven van mijn informanten. Deze informanten noem ik overigens bij voornaam, met uitzondering van één informant. Ik heb er bewust voor gekozen enkel de naam en eventueel de discipline waarin zij werkzaam zijn te noemen, omdat veel van mijn informanten vertelden dat zij het moeilijk vinden om zichzelf te identificeren als persoon of als kunstenaar. Wie ben ik dan om daar een etiket op te plakken?

Het gebruik van kwalitatieve onderzoeksmethoden heeft er toe geleid dat dit onderzoek beschrijvend en verkennend van aard is. Gedurende mijn onderzoeksperiode van 5 februari 2011 tot en met 5 mei 2011 heb ik verschillende interviews afgenomen die gestructureerd werden aan de hand van topiclijsten. Deze lijsten vormden de aanzet van het gesprek met mijn informanten, maar ik heb voornamelijk getracht de geïnterviewde zo veel mogelijk zelf aan het woord te laten. Daarnaast heb ik veel gebruik gemaakt van informele gesprekken, participerende observaties en literatuuronderzoek. Mijn onderzoekspopulatie bestond zoals beschreven uit kunstenaars met de Nederlandse nationaliteit. Ik heb getracht om mijn onderzoekspopulatie zo gevarieerd mogelijk te selecteren (qua discipline, leeftijd, sekse). Voor dit onderzoek heb ik geen sluitende definitie van het begrip 'kunstenaar' geformuleerd, omdat er mijns inziens geen sluitende definitie van dit begrip geformuleerd kan worden. Wanneer iemand zichzelf als een kunstenaar ziet, dan is hij of zij dat in mijn ogen ook. Dit zorgde er voor dat ik illustratoren, schilders, beeldend kunstenaars maar ook dj's en fotografen heb gesproken. Deze heb ik voornamelijk door middel van de sneeuwbalmethode en het internet kunnen benaderen. Daarnaast heb ik veel informanten kunnen

benaderen dankzij de hulp van medewerkers van de Nederlandse Ambassade in Berlijn.

Opbouw thesis

In het eerste hoofdstuk beschrijf ik dat identiteit geen object is dat aan grenzen vast zit, maar zich vormt door de herkenning en erkenning van anderen. De wijze waarop Nederlandse kunstenaars invulling geven aan de zoektocht naar identiteit zal ik in dit hoofdstuk tevens beschrijven aan de hand van de mondialiseringsprocessen. Een belangrijke rol in deze thesis is weggelegd voor het begrip verbeelding, in de context van de verbeelding van een beter, mooier of rijker leven. Dit begrip beschrijf ik in het tweede hoofdstuk aan de hand van de groeiende invloed van moderne communicatietechnologieën. Vervolgens zal ik proberen te duiden waarom de stad Berlijn aantrekkelijk voor kunstenaars is in de zoektocht naar identiteit, gemeenschappen en een beter leven. Migratie zal in dit hoofdstuk worden beschreven als een successtrategie. In het derde hoofdstuk bespreek ik het wetenschappelijke debat betreffende *home* en *belonging*. Tevens bespreek ik de aard van de gemeenschappen die in deze zoektocht kunnen ontstaan.

Hoofdstuk 1 – Ik ben een kunstenaar, zegt dat niet genoeg?

- Mondialiseringsprocessen en individuele- en gezamenlijke identiteitsvorming

Midden in de Berlijnse wijk Kreuzberg ligt aan de Schleiermacherstraße het Atelierhof Kreuzberg. Een oud fabrieksterrein, waar Duitse en internationale kunstenaars atelierruimtes huren en hun werk exposeren. Het is een koude vrijdagavond in februari, wanneer ik op weg ben naar een expositieopening van het Amsterdamse kunstenaarscollectief The Eddie The Eagle Museum. Via de social media website Facebook had ik een uitnodiging gekregen. Rond negen uur in de avond neem ik de U-Bahn van de wijk Friedrichshain waar ik woon, naar Kreuzberg. Wanneer ik het metrostation uitloop, komt er een lange man in het zwart mijn richting uit wandelen, zwalken eerder. Hij is kalend, draagt een zwarte bril met strak montuur. Ergens doet hij mij denken aan een dikkere versie van Ronald Giphart. Met een beschonken Nederlands accent begint hij tegen me te praten: *'You should really go there, there is a good party!'* Hij wijst de straat die achter hem ligt in, *'We are all from Amsterdam and in Berlin for the exhibi, exihi, exhibition!'*

Kunstenaars op drift

Deze groep Amsterdamse kunstenaars is door het organiseren van een expositie in Berlijn letterlijk de geografische grenzen over gegaan. Paul Virilio spreekt in *Globalization – The Human Consequences* van Zygmunt Bauman (1998) over het einde van de geografie. De verdeling van de wereld in continenten lijkt een functie van de afstand die ten tijde van de primitieve transportmiddelen gevoeld werd. Maar inmiddels is afstand een sociaal product geworden in plaats van een objectief gegeven. Het op drift raken en opzoeken en overschrijden van grenzen door individuen zijn kenmerken van de mondiaal veranderende socio-culturele processen. Deze processen worden door Inda & Rosaldo (2008) beschreven als de nieuwe wereldorde. In de nieuwe wereldorde vervangt het mondiale de natie-staat als raamwerk voor het sociale leven en moet de wereld opnieuw in kaart worden gebracht.

Volgens Zygmunt Bauman (1996) verenigt en verdeelt mondialisering tegelijkertijd. Krossa (2009: 249) beschrijft dit als processen van 'homogenisering' en 'heterogenisering' binnen de samenleving. Onder homogenisering wordt verstaan dat individuen, groepen en culturen door mondiale processen universele waarden en behoeften aannemen. Heterogenisering wil zeggen dat door de rol van mondialiseringsprocessen juist meer verschillende waarden en behoeften een rol gaan spelen. Daarnaast zorgt mondialisering volgens Bauman (1996) ook voor 'lokalisering'. Financiële-, handels- en informatiestromen gaan de gehele wereld over, terwijl er tegelijkertijd een lokaliserend, territoriaal gebonden proces aan de gang is. Deze processen van

mondialisering en lokalisering hebben verschillende uitwerkingen op individuen. Wat voor de ene persoon mondialisering en een nieuwe vrijheid kan betekenen, kan voor de ander lokalisering, gebondenheid en een ongewenst lot betekenen. Volgens socioloog Zygmunt Bauman is mobiliteit de nieuwe stratificerende factor die orde aanbrengt in de samenleving. De constant veranderende wereld zorgt er voor dat immobiliteit niet realistisch is. Ook Featherstone en Lash bevestigen dit door te stellen dat onderlinge verhoudingen en levensvormen veranderen door mondialiseringsprocessen (1995: 1-25). Volgens socioloog Paul Schnabel (2004: 11) is het verschil tussen groepen mensen in mogelijkheden om hun leven zelfstandig en vrij de individueel gewenste vorm te geven een van de belangrijkste mobiliserende krachten in de samenleving geworden.

Door de toenemende mobiliteit en migratiestromingen wordt de wereld kleiner en vervagen de grenzen. De individuen die het meest voordeel hebben van het mondialiseringsproces zijn doorgaans diegenen die het meest mobiel zijn. Voor hen lijkt er geen verschil meer te bestaan tussen hier en daar, *inside* en *outside*, dichtbij en ver weg. Bauman (1996: 93) deelt in deze context individuen op in groepen: de toeristen en de zwervers. De toeristen zijn diegenen die niet gebonden zijn en zeer mobiel. Zij zijn in staat om de hele wereld uit vrije wil over te reizen. De zwervers hebben een minder bevoorrechtte positie en zijn immobiel en gebonden. Zij moeten op hun woonplek blijven of deze juist verlaten om redenen die buiten hen zelf liggen. Mondialisering is volgens Bauman gericht op de *tourist's dream* en het gevolg hiervan is dat deze droom vele anderen tot zwervers maakt.

Kapitaal en informatiestromen zijn door het mondialiseringsproces niet langer gebonden aan ruimte, wat ervoor zorgt dat er nieuwe nationale wetten ontstaan. Daarnaast veranderen immigratiestromen en de positie van de door Bauman (1998: 92) beschreven *locals*. Mondialisering zorgt er voor dat de *locals* worden uitgesloten en niet de mogelijkheid hebben net zo te consumeren als de *globals*. De buitengesloten *locals* zijn volgens Bauman '*dark vagrant moons reflecting the shine of bright tourist suns and following placidly the planets*' (Bauman 1998: 92). De toenemende polarisatie van groepen mensen in de wereld is het effect van mondialisering. Mondialisering verdeelt en verenigt.

Bauman stelt tevens dat er door mondialisering en de toenemende mobiliteit van individuen minder ontmoetingen met *otherness* zijn. Individuen komen gemakkelijk in contact met andere gewoonten, culturen en tradities wanneer zij bepaalde (letterlijke en figuurlijke) grenzen over

gaan. Een individu kan, wanneer het *otherness* ervaart, gemakkelijk zijn of haar koffers pakken naar een omgeving die minder weerstand biedt. Confrontatie kan dus vermeden worden. De cultuur van de ander kan door een individu als essentieel anders worden gezien dan die van ons. Cultuur wordt op deze manier als een afgebakend geheel gezien (Ghorashi 2010). De behoefte om samen te komen blijft echter bestaan, maar uit onderzoek blijkt dat individuen niet verbonden willen zijn aan één gemeenschap. Dit zorgt er voor dat gemeenschappen vaak van samenstelling veranderen (De Groot & Hurenkamp 2004). Beeldend kunstenaar Bart Zijl zegt hierover het volgende:

‘Samenwerken en met elkaar een atelierruimte delen hier op de Schleiermacherstraße, zorgt ervoor dat ik geïnspireerd raak. Natuurlijk is het fijn om alleen te werken maar het is ook lekker om je onzekerheden en ideeën met andere kunstenaars van over de hele wereld te kunnen bespreken.’

Bart Zijl is vaak te vinden aan de Schleiermacherstraße en regelde de opening van The Eddie The Eagle Museum. Het feit dat een individu gemakkelijk verschillende gemeenschappen in- en uit kan stappen neemt volgens Bauman de noodzaak weg om culturele of persoonlijke barrières opzij te duwen. Hurenkamp en Duyvendak (2004) noemen deze gemeenschappen lichte gemeenschappen welke in derde hoofdstuk verder toegelicht zullen worden. Het Nederlandse kunstenaarscollectief kwam naar Berlijn om hun werk te laten zien, maar ook om bijvoorbeeld inspiratie op te doen en andere individuen te leren kennen.

Figuurlijke grensvervaging

Mondialiseringsprocessen bewerkstelligen een letterlijke vervaging van grenzen, maar ook in figuurlijke zin wordt de grensaanduiding steeds vager. Deze figuurlijke grensvervaging wordt bijvoorbeeld duidelijk op openingsfeesten van exposities. Op het openingsfeestje van The Eddie The Eagle Museum ontmoet ik Floris, een fotograaf uit Den Haag. De grote witte zaal waar het feest plaatsvindt is versierd met lichtslangen aan het plafond en er staat een podium bij de ingang. Boven dat podium hangt een fiets ondersteboven aan het plafond. In de rechterhoek staat een bar, waar enkel bier en rode wijn wordt geschonken. In de linkerhoek staat een dj die vinyl draait en er met zijn retro bril en dito blonde kuif uit ziet alsof hij rechtstreeks uit de jaren '60 komt. Floris en ik bestellen een biertje, wat in flesjes wordt geserveerd. We rollen een shagje met een losse filter en proosten op Berlijn, terwijl we van een afstandje de kolkende mensenmassa

aanschouwen. Austin Powers-achtige klanken zorgen er voor dat mensen zich als kikkers en vissen door de zaal bewegen. Op het podium begint de act van spreekstalmeester Cirque Karbonkel. Hij heeft een hoge hoed op, vliegeniersbril, een getekende krullende snor en een lange leren jas aan. Het eerste onderdeel van de act is een rat die door een brandende hoepel moet springen. Vervolgens krijgt een vrijwilliger uit het publiek een *lapdance* van twee meisjes in panteroutfits, terwijl Cirque Karbonkel een rubberen voorbinddildo betast. Floris begint hard te lachen; ‘Dit is een Amsterdams collectief, maar ik heb ze eerder gezien en zo los als hier gaan ze in Amsterdam niet! Berlijn is echt een soort speeltuin voor volwassenen.’ Het publiek wordt enthousiaster en enthousiaster. Er wordt gedanst, geflirt, gerookt en gedronken. Iedereen omhelst elkaar en deelt drank, sigaretten en drugs. Shirts gaan uit en kleding wordt onderling gewisseld. De sfeer is ongedwongen en vrij, niets is te gek en alles is mogelijk. Er lijken geen grenzen meer te bestaan.

Fotograaf Floris stelt dat Berlijn een speeltuin voor volwassenen is, wat aan geeft dat de individuen in Berlijn de vrijheid ervaren om te doen wat ze willen. Zij kunnen hun eigen kaders van het leven maken en beschouwen het leven als een spel of speelplaats. De Nederlandse historicus Johan Huizinga (1938) beschreef de term *Homo Ludens* en gaf daarmee het belang van het spe(e)lement in cultuur en samenleving aan. In zijn mensbeeld is de mens eerst en vooral een spelend wezen. De invloed van dit gedachtegoed was groot, aangezien het een inspiratiebron was voor kunstenaarsgroep Cobra², de Provobeweging³ en het antropologisch debat over de betekenis van het spel.

‘Zoolang het gaande is, is er beweging, heen en weer gaan, afwisseling, beurt, knooping en ontkenning. Onmiddellijk aan zijn tijdelijke begrensdheid verbindt zich nu een andere merkwaardige kwaliteit. Het spel fixeert zich terstond tot cultuurvorm. Eens gespeeld, blijft het als een geestelijke schepping of schat in de herinnering achter, wordt overgeleverd, en kan ten allen tijde herhaald worden, hetzij onmiddellijk, of na lange tusschenpoos (Huizinga 1938: 14-15).’

² Cobra is een Europese kunststroming binnen de moderne kunst uit het einde van de jaren veertig van de twintigste eeuw, waarvan de Nederlandse kunstenaars Karel Appel, Corneille en Constant prominente leden waren (<http://www.encyclo.nl/begrip/Cobra>).

³ Een groep anarchistische jongeren die provocerend optraden als protest tegen bepaalde maatschappelijke toestanden in de tweede helft van de jaren zestig (<http://www.encyclo.nl/zoek.php?woord=provo>).

De mogelijkheid tot spelen en het benutten van de vrije ruimte is een essentieel onderdeel van het leven van de Nederlandse kunstenaars in Berlijn. Mijns inziens is dit geen fase in het levensverhaal, maar een essentieel onderdeel van het hele leven van de kunstenaar. De mogelijkheid tot spelen geeft het handelen van de kunstenaar grond en bestaansrecht. De Duitse dichter Friedrich von Schiller (1759-1805) stelde reeds dat in het kinderlijke spel vaak een diepere betekenis ligt (*'Hoher Sinn liegt oft in kind'schem Spiel'* uit *Thekla*). De kunstenaars hebben de omgeving, vrijheid, impulsen en interactie nodig om zich als kunstenaar te kunnen laten inspireren. Huizinga vergelijkt het spel met een tijdelijke wereld binnen de gewone wereld met eigen spelregels. Kunstenaars kunnen door middel van hun kunst, maar ook op feestjes, in ateliers en tijdens openingen een wereld creëren met eigen gewoontes en handelingen. Deze gewoontes en handelingen worden later in deze thesis uitgelicht. Speelbord van dit spel is Berlijn, en de spelregels worden elke dag opnieuw aangepast of uitgevonden.

Mondialiseringsprocessen en individuele identiteitsvorming

Letterlijke en figuurlijke grensvervaging zorgen ook voor het toenemen van gevoelens van onzekerheid bij individuen. Kunstenaar Sjoerd zegt hierover het volgende:

'Tijdens een openingsfeest kan ik me soms echt verloren en alleen voelen. Het is, naast het feesten, ook gewoon netwerken. Er zijn in Berlijn zoveel goede kunstenaars van overal ter wereld. Ik heb bijvoorbeeld meegemaakt dat ik met een hele belangrijke galeriehouder stond te praten. Hij vroeg mij wat ik precies deed, en ik kon daar niet zo snel een eenduidig antwoord op geven. Op een gegeven moment komt er iemand anders bij staan, biedt de galeriehouder een biertje aan en neemt binnen een paar tellen het hele gesprek over. Een maand later exposeerde die kunstenaar in de desbetreffende galerie. Hij wel. Jezelf steeds weer presenteren, het meespelen van het spelletje. Ik ben een kunstenaar, zegt dat niet genoeg?'

Het maken van kunst en het construeren van een identiteit zijn beide processen die met de nodige onzekerheden gepaard gaan. Het is voor de kunstenaar de uitdaging hoe met deze onzekerheden om te gaan. De vrije ruimte waar deze individuen zich in bewegen en alle spelregels die deze ruimte met zich mee brengt, kunnen gevolgen hebben voor de gezamenlijke en individuele identiteitsvorming. Toen ik Sjoerd benaderde voor een interview, vroeg hij mij welke definitie van een kunstenaar ik hanteerde. Ik kon daar zelf geen sluitend antwoord op vinden, waarop Sjoerd vertelde:

‘Als iemand zichzelf ziet als kunstenaar, dan is hij dat ook. Wie ben jij om dat te ontcrachten of in twijfel te trekken? Dat is het mooie van de kunst, je scheidt niet alleen objecten of schilderijen of muziek. Je scheidt in feite ook jezelf. Door het etiketje ‘kunstenaar’ op jezelf te plakken, creëer je voor jezelf een soort eigen vrije ruimte waarin je je kan vormen.’

Identiteit werd voorheen beschreven als ‘*Established, real and frozen, to hide the historical processes and politics within which that identity develop*’ (Kottak 2008: 586). Deze essentialistische benadering schetst een begrensde, eenduidig en definitief beeld van identiteit. Mondiale stromingen hebben er echter voor gezorgd dat dit een achterhaald beeld is. Volgens Douglas Kellner is identiteit ‘*A freely chosen game, a theatrical presentation of the self*’ (Bauman 1996). Identiteit is dus volgens de constructionistische benadering geen definitief gegeven, maar een sociale culturele constructie die fluïde, veranderlijk en beweeglijk van aard is (Schnabel 2004). Identiteit ontstaat volgens Sen (2006) door interactie met anderen. Ook Halleh Ghorashi (2003) stelt dat identiteit niet het gefixeerde karakter van een persoon of een groep is, maar een dynamisch proces. Identiteit wordt gevormd door het constant veranderende beeld dat het individu van zichzelf heeft en van de ander, door het op doen van nieuwe ervaringen in bepaalde sociale contexten (Ghorashi 2003: 27) en kan dus steeds nieuwe vormen krijgen. Ook filosoof Charles Taylor (1994) stelt dat identiteitskeuzes dialogisch van aard zijn en tot stand komen in relatie tot anderen. Het door Ghorashi (2003) beschreven narratieve karakter van identiteit geeft aan dat het complete levensverhaal, van verleden tot heden, van invloed is op de vorming van de identiteit van een individu. Het feit dat identiteit mede gevormd wordt door het beeld dat de ander van je heeft en daarmee de positionering van het individu in de samenleving, beschrijft Eriksen (2001: 50) als *identity statuses*. De *achieved identity* beschrijft de zelfgeconstrueerde identiteit, die een individu kan realiseren door het behalen van bepaalde doelen in het leven of weet te verkrijgen vanuit een eigen levensgeschiedenis. De *ascribed identity* is de toegeschreven identiteit vanuit de ander op een persoon of groep.

Daarnaast stelt Ghorashi (2003: 25-29) dat mensen verschillende identiteiten tegelijk kunnen aannemen. Identiteit wordt namelijk gevormd in een context die constant veranderd. Mensen zijn lid van meerdere groepen of gemeenschappen en hebben daardoor niet een specifieke en vastomlijnde identiteit (Sen 2006: 24-25). Sen (2006) en Castels (2002) noemen dit de ontwikkeling van een ‘hybride identiteit’, die later in deze thesis verder wordt toegelicht. Wanneer de sociale context waarin het individu zich beweegt verandert, veranderen cultuur en

identiteit van het individu ook. Het gevolg hiervan is dat mensen niet meer afhankelijk zijn van de voor hen afgelegde paden. Op steeds meer terreinen van het leven kunnen mensen tegenwoordig zelf keuzes maken. Deze keuzes staan los van de keuzes van andere mensen. Er bestaat daardoor steeds minder berusting in wat het lot hen brengt (Schnabel 2004). Kellner (Bauman 1996) stelt dat wanneer men van identiteit wisselt, men de controle kan verliezen. Dit verliezen van de controle kan bepaalde onzekerheden met zich meebrengen. Een individu kan zich onzeker voelen hoe zich te plaatsen in verschillende stijlen en patronen. Identiteit is volgens Stuart Hall en Paul Du Gay (1991) een naam die gegeven is aan de ontsnapping uit de onzekerheid over waar hij of zij toe behoort. Daarnaast kan de plaatsing van een individu in verschillende stijlen en patronen resulteren in onzekerheid over hoe deze plaatsing door anderen wordt geaccepteerd, de eerder beschreven ascribed identity (Eriksen 2001: 50). Toen ik Willem Jan vroeg op welke manier ik hem als kunstenaar moest omschrijven, antwoordde hij als volgt:

‘Ja. Wat ben ik. Dichter? Beeldend kunstenaar? Ik heb wel eens een huisje gemaakt en tentoongesteld, maar dat huisje zag ik ook weer als een gedicht. Ik weet het niet. Ik wil er nog geen etiketje op plakken. Als anderen dat willen, dan moeten ze dat zelf weten, maar ik ben er nog niet helemaal uit. Ik ben pas 28, dus ik heb nog wel eventjes om uit te vinden wie ik precies ben. Maar als jij zou zeggen dat ik een dichter ben, of een beeldend kunstenaar, dan vind ik dat best. Zolang ik voor mezelf nog maar een beetje kan zoeken.’

Willem Jan wil zichzelf niet definitief vergrendelen in een bepaalde identiteit, maar alle opties open laten. Het post-modernistische probleem van identiteit is primair hoe het vaststellen en verankeren van een identiteit voor een individu te vermijden is. Zygmunt Bauman(1999) stelt dat de post-moderne identiteit zich juist niet wil verankeren tot een vaststaand concept, omdat een identiteit te recyclen en her te gebruiken moet zijn. Een individu moet gemakkelijk kunnen anticiperen op indrukken en ontwikkelingen. Het post-modernisme scheidt dus een samenleving waarin het individu het gevoel heeft dat alle opties open gehouden moeten worden. Individuen willen volgens de Noorse antropoloog Frederik Barth (1969) niet opgesloten zitten in een sociale of culturele setting. Zij richten zich bewust op een doel of meerdere doelen en streven deze doelen ook na. Dit zijn doelen met open vizier, omdat nieuwe indrukken toegepast of verworpen moeten kunnen worden.

Identiteitsvraagstukken hangen samen met de liberalistische gedachte van vrijheid, recht op zelfontplooiing en autonomie. Liberalisme is een politieke ideologie, die door de huidige

mondiale maatschappij wordt aangenomen als een vanzelfsprekend iets, een vaststaand gegeven waardoor het moeilijker wordt om te bekritisieren (Mahmood 2005). De Westerse samenleving is op dit gedachtegoed gebaseerd. Volgens Mahmood (2005) zeggen liberalen dat elk individu op zoek is naar individuele vrijheid. Individuele vrijheid houdt niet in dat men onafhankelijk van alles is. Appiah (De Groot & Hurenkamp 2004: 9) schets dat er altijd een bron te vinden is waarop het handelen van vrije individuen is terug te voeren. Ons handelen is namelijk altijd medebepaald door onze afkomst, waar we vandaan komen en hoe we opgroeien. Het is daarom de kunst om als mens naar individuele vrijheid te streven, aangezien je altijd beïnvloed wordt door je afkomst en omgeving. Dit kan een individu bewerkstelligen door beslissingen die er voor het individu toe doen zelf en bewust te nemen. Willem Jan vertelt:

‘Ik kon naar de kunstacademie, omdat ik ouders heb die begrijpen wat ik doe. Zonder hun steun was het voor mij allemaal veel ingewikkelder geweest. Ik worstelde namelijk met mezelf, met mijn eigen creativiteit. Er was geen uitlaatklep en die vond ik gelukkig op de academie. Misschien had mijn vader gewild dat ik net als hem het onderwijs in zou zijn gegaan. Ergens hoopte hij dat ik op de academie voor de docentenopleiding zou kiezen, ik voelde die druk van hem ook wel. Maar dat trekt me gewoon echt niet. Ik wil zelf kunnen bepalen wat ik doe en dat heb ik gedaan.’

Deze kunstenaar wil zich tot op zekere hoogte verbinden en ziet de samenleving niet als een factor die bepaalt hoe je moet leven. Het is voor hem van groot belang dat hij zijn eigen definitie van het goede leven kan hebben en kan trachten dit na te streven. De 18^e eeuwse Duitse filosoof Kant in (Taylor 1994: 32) stelt dat ieder mens rationeel is en dus zelf kan bepalen hoe hij of zij, zijn of haar eigen leven vorm wil geven. Socioloog Paul Schnabel (2004) beschrijft in deze context het kwalitatief individualisme. De vrijheid van ieder mens is in dit gedachtegoed het belangrijkste principe. Het accent ligt op bijzondere en persoonlijke kwaliteiten en de voorkeur gaat uit naar eigen mogelijkheden en keuzes. Tegelijkertijd moet het individu wel rekening houden met de structuur van de samenleving waarin hij of zij zich beweegt. Daarnaast stelt Schnabel (2004) dat vrijheid belangrijker is geworden dan doelmatigheid. Cecille formuleert het als volgt:

‘Ik wil echt kunnen gaan en staan waar ik zelf wil. Ik zie Berlijn als tussenstop, als een soort hoofdstuk in mijn reis. Over een tijdje wil ik weer verder, niet terug naar Nederland maar weer door. Daarom bind ik me maar voor even aan Berlijn. Ik heb een tijdelijke kamer gehuurd, een tijdelijk contract op mijn werk. Er valt nog zo veel te zien en te

leren, ik ben nog lang niet klaar. Het zou zonde zijn als ik nu mijn kansen niet pak. Ik ben jong en kan nu nog de hele wereld over.'

Cecille maakt een bewuste keuze om zich niet definitief in Berlijn te vestigen, maar vrij te kunnen gaan en staan waar ze wil. Daarnaast wil zij haar toekomst met een vrije blik kunnen bekijken. Het denken over de toekomst is volgens Schnabel (2004) pas aantrekkelijk als deze als open kan worden gezien. De vrije benadering van de toekomst, zorgt echter ook voor gevoelens van onzekerheid bij Cecille:

'Natuurlijk is het doodeng. Ik zeg dit nu allemaal wel zo stoer, maar moet steeds weer in mijn eentje het wiel uit vinden. Als ik dan weer vertrek dan kan ik mezelf wel voor m'n kop slaan en begrijp ik echt niet waarom ik weer zo nodig alles achter me moet laten. Weer een nieuwe plek waar ik mijn positie moet gaan veroveren. Maar als het lukt en ik heb een baan, een huis en leuke mensen om me heen gevonden, dan ben ik zo ontzettend trots op mezelf! Dan voel ik me absoluut niet meer alleen.'

Onzekerheid betreffende haar professionele carrière en het construeren van een identiteit resulteerde er onder andere in dat zij op zoek ging naar erkenning en herkenning van anderen. Cecille kreeg de behoefte om zich bij andere individuen aan te sluiten. Bepaalde sociale wetenschappers stellen dat het menseigen is om zich bij verschillende gemeenschappen aan te sluiten. Het is volgens de functionalistische leer tevens noodzakelijk om de samenleving in verschillende gemeenschappen op te delen. Douglas, Levi-Straus en Beteson (Eriksen 2002: 60) stellen dat de samenleving voor de mens zonder deze categorisering te complex zou worden om te bevatten.

Mondialiseringsprocessen en gezamenlijke identiteitsvorming

In de zoektocht naar identiteit in deze mondiale wereld gaat het individu zoals gesteld uiteindelijk toch terug naar een of andere, al dan niet verbeelde, lokaliteit (Van der Pijl 2009: xxiii).

Aangezien er bij het individu in de constructie van een identiteit behoefte kan ontstaan aan erkenning en herkenning van een gelocaliseerde gemeenschap, verzamelen kunstenaars in Berlijn zich bijvoorbeeld in samenwerkingscollectieven. Daarnaast worden er wekelijks openingen georganiseerd en kunnen kunstenaars elkaar ontmoeten op een ateliercomplex zoals Atelierhof Kreuzberg. Deze gemeenschappen zijn internationaal. Veel kunstenaars geven namelijk aan dat

zij het inspirerend vinden om personen van verschillende nationaliteiten en culturen te leren kennen.

Het definiëren van een groep is volgens Handler en White (1999) vrijwel onmogelijk geworden, omdat de definiëring van een groep een communicatief proces is met verschillende percepties en ideeën. Daarnaast stelt Amartya Sen (2006) dat een individu zich in verschillende groepen beweegt die stuk voor stuk de diverse factoren van onze identiteit bepalen. Volgens Kymlicka (1991) en Taylor (1994) kan het behoren tot een gemeenschap voor een vergroting van de eigen identiteit zorgen. Mahmood (2002) stelt dat een individu de omgeving van een groep opzoekt en zichzelf in deze veilige, semiafgebakende omgeving kan ontwikkelen. Er bestaat dus een behoefte bij het individu om te definiëren waar het individu toe behoort, tot welk 'discours' men behoort. Een discours is bijvoorbeeld een manier van praten, een manier van sociale actie (Baumann 1999: 93). In Berlijn geeft men elkaar bijvoorbeeld een knuffel bij de begroeting, in Frankrijk zoent men elkaar twee keer op de wang, terwijl Nederlanders elkaar drie zoenen geven. Toen ik ruim twee maanden in Berlijn woonde, ontmoette ik een Nederlands meisje dat zich net in Berlijn had gevestigd. Ik begroette haar met een knuffel en zij zei: 'Ha, grappig dat je dat doet. Ik zit nog een beetje in de Nederlandse manier van begroeten, maar een knuffel volstaat hier dus in plaats van drie zoenen!'. Elkaar begroeten op de manier waarop de gemeenschap dat doorgaans doet, is een voorbeeld van het eigen maken van een sociale actie. Veel mensen hanteren een 'dubbel discours' wanneer het om hun eigen culturele discours gaat. Zij ontwikkelen dit dubbel discours sterker wanneer zij zichzelf blootstellen aan andere individuen. Zij kunnen hun eigen discours essentialiseren, en zelfs zo ver gaan dat zij statische stereotypes creëren, zowel tegenover hun eigen cultuur als tegenover de cultuur die zij als vreemd of anders beschouwen (Baumann 1999: 94).

Opvallend is dat het volgens Handler en White (1999) vrijwel onmogelijk is geworden om een groep te definiëren, maar dat de gemeenschappen zelf wel een duidelijk beeld hebben van wat zij zijn. Anderson (1983) beschrijft de *imagined communities*. Volgens Anderson zijn alle gemeenschappen die groter zijn dan de natie-staat verbeeld. Anderson introduceert het begrip verbeelding in het kader van het nationalisme. Hij beschrijft dat het voor naties onvermijdelijk was om verbeeld te zijn, aangezien een natie te groot is om alle inwoners te kennen. Toch voelen mensen in een natie zich met elkaar verbonden, wat volgens Anderson alleen mogelijk is door een verbeelde plaats en de verbeelde *community*. Dit is geen verbeelding in de zin van verzonnen

of onecht. Hij wil hiermee uitleggen dat het ontstaan van de natie alleen kon ontstaan door een soort massa collectieve identiteit die gevormd en versterkt werd door de verbeelding (Anderson 1983). Bart Zijl vertelt:

‘We doen heel veel samen op het ateliercomplex. Elke twee maanden eten we bijvoorbeeld met elkaar, dat is altijd heel gezellig. Maar als er iets aan de hand is, kan ik hier ook terecht. Toen ik ging scheiden van mijn eerste vrouw bijvoorbeeld, heb ik veel steun gehad van de mensen die hier ook een atelierruimte huren. Sommige kunstenaars zijn dus ook vrienden geworden, we begrijpen elkaar omdat we eigenlijk allemaal met hetzelfde bezig zijn ook al hebben we allemaal een andere achtergrond. Die vriendschap draagt verder dan het ateliercomplex. Wanneer ze weer weg gaan uit Berlijn, voel ik me nog steeds verbonden met ze. Je deelt iets samen, eigenlijk is dat heel moeilijk te omschrijven.’

De verbondenheid die de kunstenaars op het ateliercomplex met elkaar voelen, gebaseerd op het kunstenaarschap zou je dus ook aan kunnen duiden als een *imagined community*.

Daarnaast is de kunstenaarsgemeenschap transnationaal. Transnationale gemeenschappen zijn gemeenschappen waarvan de identiteit niet primair gebaseerd is op een binding met een specifiek begrensde gebied, een territorium, zoals het herkomst- of vestigingsland (Castels 2002). Sen (2006) en Castels (2002) stellen dat deze individuen culturele grenzen kunnen doorkruisen en een veelvoud aan identiteiten kunnen ontwikkelen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop mijn informanten zinnen formuleren met daarin zowel Nederlandse als Duitse woorden. Telefoongesprekken worden bijvoorbeeld afgesloten met ‘*tschüss*’ en ‘*ciao*’, ‘tot zo’ wordt ‘*bis gleich!*’. Barker (2003: 257; Hedetoft en Hjort, 2002) noemt dit een hybride identiteit, waarin de transnationale identiteit samengevoegd wordt met bepaalde lokale normen en waarden die zijn overgenomen uit de samenleving waar het individu op dat moment woont. Dit refereert tevens aan het eerder beschreven dubbel discours.

Het transnationale bewustzijn wordt door andere theoretici voornamelijk gebaseerd op een gemeenschappelijke etniciteit. Het transnationalisme kan er dan voor zorgen dat etniciteit een belangrijke rol gaat spelen in identiteitsvorming (Castels 2002). Bart Zijl geeft bijvoorbeeld aan dat hij het heel fijn vindt om samen te werken met Nederlanders, omdat hij met hen bepaalde gemeenschappelijke vertrekpunten deelt. Daarnaast vindt hij het prettig om af en toe gewoon ‘lekker Nederlands’ te kunnen praten. In tegenstelling tot Marc, ontweek Cecille liever andere Nederlandse kunstenaars.

‘Ik ga echt niet mee naar het feestje van The Eddie The Eagle Museum. Waarom zou ik naar een groep Amsterdammers in Berlijn gaan? Die komen hier gewoon eventjes rellen en dan gaan ze weer weg. Voor de opbouw van een netwerk in Berlijn heb ik daar helemaal niks aan. (...) Ik wil niet gezien worden als die Nederlandse die ook alleen maar met Nederlanders optrekt. Dan had ik net zo goed in Nederland kunnen blijven!’

Cecille wil juist met haar vertrek bewerkstelligen dat zij los komt van de Nederlandse kunstwereld. Volgens Modood (2007) zit er een gevaar in het toekennen van een etniciteit aan groepen. Etniciteit is niet het door Glazer en Moynihan in 1975 beschreven karakter of de kwaliteit van de leden van een etnische groep, maar volgens Eriksen (Bauman 1999: 57-58) in essentie onderdeel van een relatie, net als de constructie van een identiteit. Volgens Modood (2007: 89-90) is etniciteit maar een marker van identiteit. Het vastleggen van iemands identiteit op basis van etniciteit is daarom zeer abstract. Gerd Baumann beaamt dit door in zijn boek *The Multicultural Riddle* uit 1999 te stellen dat het toekennen van een etniciteit aan een individu de nodige strijd bij het individu kan opleveren. Waar anderen een bepaald label aan iemand toekennen, kan de persoon in kwestie zichzelf anders zien. Er bestaat volgens Baumann een foutief idee over het begrip etniciteit. Etniciteit wordt te vaak gezien als een persoonlijk bezit wat tijdens de geboorte gegeven is en dus niet als een sociaal construct (1999: 57-58). Cecille is bijvoorbeeld een Nederlandse kunstenares, maar wil niet het label ‘Nederlands’ voeren en zich enkel omringen met andere Nederlanders. Ik vond het opvallend dat ze verwachtte dat er enkel Nederlanders aanwezig zouden zijn, aangezien de kunstenaarsgemeenschap veel individuen van verschillende nationaliteiten kent.

Autonoom in een gemeenschap

Wanneer een individu zich aansluit bij een gemeenschap, hoeft dit niet per definitie te betekenen dat het mee moet gaan met de collectieve identiteit van die gemeenschap. Aansluiting bij een gemeenschap is volgens Sen (2006) belangrijk, maar het recht van elk mens om zijn eigen identiteit te bepalen is belangrijker. Individuele leden van gemeenschappen hebben volgens De Groot en Hurenkamp (2004: 9) veelal abstracte opvattingen over hun eigen autonomie en houden zij niet altijd rekening met de structuur en de spelregels van de gemeenschap of gemeenschappen waarin zij zich bewegen.

Op het ateliercomplex aan de Schleiermacherstraße houden de verschillende kunstenaars zich bijvoorbeeld niet allemaal aan de algemeen geldende regels.

Marc Bijl zegt hier het volgende over:

‘Af en toe moet ik mensen echt achter hun broek aan zitten. Dan betalen ze de huur niet op tijd, of maken ze er echt een zootje van. Ik moet ze dan uitleggen dat ze hier niet alleen zijn, dat ik ook weer verantwoording moet afleggen aan derden, zoals bijvoorbeeld de gemeente. Alleen als we het hier netjes houden, kunnen we deze ruimte blijven huren. Niet iedereen is zich daar van bewust. Er zijn hier kunstenaars die compleet hun eigen gang gaan. Ik heb wel eens discussies gevoerd met bepaalde kunstenaars. Dan willen ze niet gebonden zijn en geen huur betalen omdat ze niet mee wilden gaan in ‘het systeem’. Kom op.. Ik snap wel dat je principes hebt, maar soms moet je ook gewoon doen wat je opgedragen wordt.’

De drang naar autonomie, opvallen, origineel en uniek zijn, zorgt er voor dat gemeenschappen continu in beweging zijn. De zoektocht naar autonomie creëert nieuwe onderlinge verhoudingen en grenzen. Eigenbelang wordt in deze context vaak voorop gesteld. Het fluïde aspect van gemeenschappen zorgt voor vrijheden binnen de gemeenschappen, maar kan er ook voor zorgen dat er frictie ontstaat tussen de individuele leden. Op het ateliercomplex gaan volgens Bart sommige kunstenaars iets te vrijblijvend met de vrijheden van de gemeenschap om. Maar dit eigenbelang hoeft niet per definitie slecht te zijn voor het individu of voor de gemeenschap. ‘Dat is natuurlijk vervelend, maar ik leer er zelf ook wel weer van. Misschien moet ik mij ook anders op gaan stellen en wat vrijer worden. Daar worstel ik nog wel eens mee,’ aldus Bart. Gesteld kan worden dat een gemeenschap als deze bestaat door de interactie tussen de autonome leden (De Groot & Hurenkamp 2004: 9). Een autonoom lid, zoals Bart, heeft voor zijn creatieve en persoonlijke ontwikkelingen de interactie met andere individuen nodig om te blijven groeien.

In dit hoofdstuk heb ik getracht weer te geven dat identiteit geen object is dat aan grenzen vast zit, maar zich vormt door de herkenning en erkenning van anderen. Het merendeel van mijn informanten is zoekende wie of wat hij of zij nou eigenlijk is, wat gepaard kan gaan met grote mate van onzekerheid. Het individu, in deze context de Nederlandse kunstenaar, kan aansluiting zoeken bij bepaalde gemeenschappen die bijvoorbeeld vorm krijgen tijdens expositieopeningen, in samenwerkingscollectieven of op een ateliercomplex. Op deze manier kan de kunstenaar zichzelf spiegelen aan anderen en erkend worden. Een andere stap die het individu kan zetten is migratie, wat ik in het volgende hoofdstuk verder ga toelichten aan de hand van het begrip verbeelding en de toenemende invloed van communicatietechnologieën.

Hoofdstuk 2 – In Berlijn gebeurt het

- *Verbeelding, technologische ontwikkelingen en migratie als successtrategie*

‘Voordat ik definitief de keuze maakte om naar Berlijn te verhuizen, had ik talloze verhalen over de stad gehoord. Het zou er veel goedkoper zijn dan in Nederland. Meer ruimte, lage huren en een sfeer van ‘hier is alles mogelijk’. Ik was er wel eens geweest, maar dat was toen ik nog op de havo zat. Toen was ik helemaal niet met de stad bezig. Na de havo ging ik naar de kunstacademie en daar groeide mijn interesse in de stad. Docenten vertelden er verhalen over en op internet las ik verhalen van studiegenoten die echt wild enthousiast waren over de stad. In Berlijn gebeurt het. In mijn hoofd had ik een beeld geschetst van een soort Woodstock, een onuitputtelijk festival. Het voelde een beetje als het beloofde land voor kunstenaars. Nederland voelde echt een beetje als ‘klaar.’

Sjoerd had zich voordat hij definitief de keuze maakte om zich in Berlijn te vestigen een bepaald beeld van de stad gevormd. De verbeelding van Berlijn als een soort paradijs voor kunstenaars zorgde er voor dat ook hij zijn geluk ging beproeven in de stad. Ook beeldend kunstenaar Joep vertrok naar Berlijn.

‘Al een tijdje was ik bezig om weg te gaan uit Nederland. Hier zag ik meer perspectief. Als kunstenaar wil je dat je kunst wordt gezien en dat je in een omgeving werkt, waar anderen met hetzelfde bezig zijn. Berlijn is een internationale stad. Ik ontmoet er andere mensen dan destijds in Amsterdam. Het culturele leven heeft hier meer diepgang dan in Nederland. In de omgang met Duitse kunstenaars ben ik gedwongen om me verder te verdiepen. Het is hier wat harder, de concurrentie is groot.’⁴

Volgens Arjun Appadurai (1990) is er in het hedendaagse mondiale tijdperk een belangrijke rol weggelegd voor verbeelding in de publieke sfeer. De indrukken die individuen door mondialiseringsprocessen op verschillende manieren binnenkrijgen zorgen er voor dat zij op een andere manier naar zichzelf en hun eigen leven kunnen gaan kijken. Appadurai stelt dat mondialisering niet vanuit een structurele hoek bekeken kan worden, maar dat per natie-staat, land, continent of individu verschillende landschappen (dimensies van mondiale structurele stromingen) wel of niet gedeeltelijk op elkaar liggen (Appadurai 2002: 50). Er is altijd een bepaalde vorm van *disjuncture* (scheiding van landschappen) aanwezig in het mondiale proces, maar door de moderniteit zijn deze processen versneld (Appadurai 2002: 54). Daarnaast stelt Appadurai dat verbeelding niet langer individueel, elitair of een uitvlucht is (Appadurai, 2002: 49-51). Moderniteit en de aanverwante verbeelding worden volgens Madan (Eickelman & Anderson 1996: 24) gezien als een mogelijkheid om menselijke vrijheden en keuzemogelijkheden te vergroten. De verbeelding van een beter leven als kunstenaar is voor veel

⁴ Bron: <http://www.rnw.nl/nederlands/article/berlijn-magneet-voor-nederlandse-kunstenaars>

van mijn informanten de reden geweest om naar Berlijn te migreren. Zij willen hun levensverhaal verbeteren omdat zij bijvoorbeeld op professioneel gebied aan hun top zitten, de scene kennen en nieuwe indrukken op willen doen. De impact van de groei van communicatietechnologie speelt bij deze verbeelding een belangrijke rol.

Kansen en beperkingen van technologische ontwikkelingen

Zoals eerder beschreven heb ik veel van mijn informanten kunnen benaderen via Facebook. Op deze website heb ik een persoonlijk profiel aangemaakt, waarmee ik online vriendschappen kon sluiten met andere gebruikers van de website. De website geeft gebruikers de mogelijkheid om via eerder *online* gesloten vriendschappen andere profielen te bekijken. Door middel van mijn eigen *online* netwerk heb ik verschillende kunstenaars kunnen vinden. Ook uitnodigingen voor expositie of galerieopeningen werden via deze website verstuurd. Het was voor mijn onderzoek dus van groot belang dat ik gebruik maakte van Facebook.

Zygmunt Bauman (1996: 96-98) stelt dat door technologische ontwikkelingen en vernieuwingen informatie nu los van menselijke dragers kan reizen. Een boodschap is tegenwoordig sneller verstuurd via een e-mail dan dat je er zelf voor in het vliegtuig zou stappen en kan daardoor sneller reizen dan lichamen ooit zouden kunnen doen. In deze tijd van mondialisering is het bijna onmogelijk te ontkomen aan de kracht van het internet en moderne communicatietechnologieën. Het internet is onderdeel geworden van het dagelijks leven van miljoenen mensen en routine geworden in het dagelijks patroon. Door deze communicatietechnologieën beschikt het individu over de mogelijkheid zich een ander leven te verbeelden. Het is van belang om te weten dat moderne communicatietechnologieën, zoals bijvoorbeeld het internet niet overal ter wereld groeien. Dawson en Cowan (2004: 5) zeggen hier het volgende over:

‘Despite the industry rhetoric and commercial hyperbole about ‘global connectivity’ and the ‘universalization’ of access and meaningful participation, the statistics reveal that a very real ‘digital divide’ exists in the world.’

Deze polarisatie van de wereld in *haves* en *have-nots* is een effect van mondialisering (Milanovic 2010). Het gebruik en de verspreiding van internet hebben invloed op diep gewortelde sociale en culturele aspecten (Dawson & Cowan, 2004: 5). Sjoerd geeft aan dat hij afhankelijk van het medium is geworden:

‘Als ik eventjes niet mijn mail bekijk of mijn Facebookpagina open, dan merk ik al dat ik achter loop. Laatst kwam ik er achter dat ik een hele vette opening had gemist, omdat ik twee dagen niet in mijn mail had gekeken. Eigenlijk word je gedwongen om een paar keer per dag te kijken wat er online gebeurt. Alleen dan ben je echt op de hoogte van de nieuwste ontwikkelingen.’

Omdat Sjoerd even geen toegang tot het internet had, liep hij qua informatievoorziening al vrij snel achter. De hedendaagse mondiale communicatievoorziening is zo geavanceerd, dat ook Sjoerd, ondanks zijn positie als toerist (Bauman 1996) daar op moet anticiperen. Om niet in de positie van een zwerver te geraken, zal hij met de stroom mee moeten blijven gaan. De communicatie tussen de toeristen gaat steeds geavanceerder, waardoor het gat tussen de immobiele en gebonden zwervers en de mobiele, vrije toeristen alleen maar groter wordt. Sjoerd kan als toerist de gehele wereld over reizen, maar dat betekent niet dat hij achterover kan leunen. Sjoerd is dus afhankelijk geworden van het medium wat hem ook de mogelijkheid tot verbeelding schenkt.

Online profilering, offline invulling

Internet kan worden opgevat als een cultureel artefact en een cultureel systeem. Internet als cultureel artefact houdt in dat mensen door technologische toepassingen in staat zijn met elkaar in contact te komen en verschillende boodschappen uit te wisselen (De Koning 2008: 261). Het internet als een cultureel systeem wil zeggen dat het medium over zijn eigen regels en gebruiken van communiceren beschikt. Christine Hine (De Koning 2008) beschrijft de *offline* en de *online* wereld als *performative places*. Mensen zijn er op gericht elkaar te overtuigen en op deze manier proberen zij hun identiteit te definiëren en te construeren. Dit is tevens terug te zien in de manier waarop de leden van *offline* gemeenschappen met elkaar omgaan. Het bepalen van een positie binnen of buiten de groep is een actie van constante onderhandeling.

Door mijn informanten worden er bijvoorbeeld foto's op Facebook geplaatst van hun werk, leven en vrienden. Deze foto's worden met een bepaald doel uitgekozen en geplaatst. Dj Niels zegt daar het volgende over:

‘Ik maak natuurlijk een selectie van de foto's die ik plaats. Als ik sta te draaien en iemand maakt foto's van me, dan plaats ik alleen de foto's op mijn Facebook waarop het publiek los gaat. Een foto is een momentopname en ik moet natuurlijk wel het juiste moment laten zien. Als ik op een feestje ben zonder dat ik hoeft te draaien, ontwijk ik alle camera's. Ik gebruik dan namelijk wel eens wat genotsmiddelen en ik wil niet dat mensen een negatief beeld van me

krijgen. Facebook is toch een beetje mijn visitekaartje.’

Zorgvuldig voert Niels de regie over het *online* imago dat van hem geschetst wordt. Het is voor hem van groot belang dat zijn *online* vrienden een positief beeld van hem krijgen. Facebook wordt door hem voornamelijk gebruikt om zichzelf te promoten, naamsbekendheid te creëren en op deze manier een succesvolle carrière op te bouwen.

Matei en Ball-Rokeach claimen ‘*that people who connect to the internet are more likely to use it for cultivating their social and cultural proclivities*’ (Howard & Jones 2004). Facebook is voor Niels een belangrijk medium om zichzelf te kunnen positioneren als dj. In deze positionering maakt hij zijn eigen keuzes door foto’s wel of niet te plaatsen. Volgens De Groot en Hurenkamp (2004) is het internet vanuit het oogpunt van de gebruiker in theorie het toppunt van autonomie. Het individu bepaalt zelf waar en wanneer het meedoet, in welke mate, in anonimiteit of onder een alias.

Mandavilles (De Koning 2008: 261) beschrijft het internet als ‘*Spaces of communication in which the identity, meanings and boundaries (...) are continually constructed, debated and reimagined*’. De individuen in de *online* wereld zijn volgens Mandavilles constant bezig met zichzelf te herdefiniëren en te positioneren. Het online geschetste beeld hoeft niet in overeenstemming te zijn met de werkelijkheid, aangezien veel internetgebruikers selecteren wat zij laten zien. Er bestaat volgens Dawson (De Koning 2008: 293) een paradox in het debat over de mogelijkheden en onmogelijkheden van het internet. Aan de ene kant is het internet een belangrijke schakel in het online zoeken naar gelijkgezinden. Op deze manier kunnen zij zich op verschillende gebieden, zoals politiek, religieus en etnisch, verbinden. Aan de andere kant worden al deze gezamenlijke opvattingen teruggebracht tot schriftelijke teksten en uitwisselingen van boodschappen die niet synchroon verlopen. Tevens zijn al deze participanten fysiek van elkaar gescheiden. Het bekijken van *online* profielen van mensen kan een voedingsbodem zijn voor de verbeelding van een beter leven, maar ook zorgen voor gevoelens van onzekerheid bij het individu. Online kan het leven van een ander er beter, mooier of leuker uit zien, terwijl dit in werkelijkheid helemaal niet waar hoeft te zijn. Sjoerd vertelt:

‘Toen ik nog niet in Berlijn woonde, bekeek ik vaak de Facebook pagina’s van mensen die er al wel woonden. Ik kreeg echt het idee dat hun leven honderd keer beter was dan dat van mij. De stad zag er op die foto’s zo ontzettend

relaxed en vredig uit. Ik weet wel dat mensen alleen maar goede foto's van zichzelf online zetten, maar toch. Ik geloofde het. Ik ben niet voor niets zelf ook naar Berlijn gegaan.'

Dawson en Cowan (2004: 9) stellen dat '*Communications Technologies mold the messages we deliver in unanticipated ways, crucially influencing our self-conceptions, notions of human relations and community, and the nature of reality itself.*' Sjoerd gaf *offline* invulling aan de *online* geprofileerde gemeenschap door daadwerkelijk naar Berlijn te verhuizen. Het versturen van uitnodigingen voor expositieopeningen of feestjes via Facebook zorgt er tevens voor dat *online* gemeenschappen *offline* vorm en invulling krijgen.

Samen online

Een gemeenschap was voor de opkomende invloeden van moderne communicatietechnologieën een hechte gemeenschap, doordat men alleen binnen de gemeenschap met elkaar kon communiceren. Het kostte tevens veel tijd en financiële investeringen om informatie met andere lokaliteiten en gemeenschappen uit te wisselen. De communicatie tussen gemeenschappen gaat tegenwoordig even gemakkelijk als de communicatie binnen een gemeenschap. Het feit dat gemeenschappen vandaag de dag zo fragiel en kort van levensduur zijn lijkt dan ook een gevolg van de afnemende kloof tussen die lokaliteiten. Technologische ontwikkelingen zorgen er dus voor dat het veel gemakkelijker is geworden om contacten te leggen en te onderhouden met mensen op verschillende plaatsen en tijdszones over de gehele wereld. 'Ik ben blij dat ik mijn laptop overal mee naartoe kan nemen. Mijn hele leven, mijn hele wereldje zit in dat apparaat', aldus Niels.

Door de komst van het internet verwachtte men dat er virtuele gemeenschappen zouden ontstaan waarin mensen meer verbonden met elkaar zouden zijn. Internet werd gezien als een verbreederaar in de individualistische en gefragmenteerde moderne wereld. Onderscheidingen in het sociale leven als etniciteit, klasse en *gender* speelden *online* geen grote rol meer. Een internetverbinding is volgens De Groot en Hurenkamp geen vervanger van de *face-to-face* ontmoetingen tussen individuen (2004: 2). Het gebruik van het internet zorgt er niet voor dat mensen asociaal of sociaal zijn geworden. Relaties tussen individuen in gemeenschappen blijven vaak wel bestaan, maar raken los van de lokale context. Giddens (1990) beschrijft dit als *disembedded* en stelt '*By disembedding I mean the 'lifting out' of social relations from local contexts of interaction and their restructuring across indefinite spans of time-spaces.*' Het

contact via internet wordt vaak als een toevoeging gezien op het *offline* contact tussen mensen. Niels vertelt:

‘Zonder het gebruik van internet zou ik bijvoorbeeld lang niet zo veel mensen attent kunnen maken op een feestje waar ik sta te draaien. Het bereik is veel groter via internet. Ouderwets affiches plakken in de stad is niet meer zo effectief. Het kost veel meer tijd en moeite, en mensen letten er voor mijn gevoel veel minder op.’

Het feit dat *cyberspace* voor mensen een echte plek is geworden en dat een gebruiker alleen achter een computer zit, houdt dus in dat het internet een geen versnipperaar is. Eickelman en Anderson (1996) omschrijven dat door de komst van het internet verbondenheid een nieuwe betekenis heeft gekregen. Individuen kunnen zich via het internet met elkaar verbonden voelen, terwijl ze elkaar *offline* niet kennen. Niels voelt zich bijvoorbeeld verbonden met zijn Facebook vrienden en vindt het belangrijk dat zij het juiste beeld van hem krijgen. Deze *online* vrienden kent hij lang niet allemaal persoonlijk.

Migratie als successtrategie

Waar voorheen het levenspad van een individu voorgeschreven en bepaald was, heeft het individu door de mondialiseringsprocessen de mogelijkheid gekregen het leven op een eigen manier in te richten. Migratie kan in de zoektocht naar en de verbeelding van een beter, mooier levensverhaal worden ingezet als successtrategie. De toenemende invloed van communicatietechnologieën kan er voor zorgen dat individuen de stap tot migratie gemakkelijker zetten dan voorheen. Voor Hanneke, illustrator, was het gemakkelijker om te migreren omdat zij dankzij het internet in contact met familie en vrienden in Nederland kon blijven:

‘Als ik zou willen, kan ik mijn vrienden en familie in Nederland elke dag op het internet spreken. Berlijn is ook niet zo heel ver weg, een paar uur in de trein en je bent er al. Ik zat in Nederland gewoon aan het plafond. Het was klaar, ik had alles al een keer gezien en ik wilde iets anders. Ik wou meer inspiratie op doen, mezelf ontwikkelen in een spannende omgeving.’

De reden waarom ze nou juist voor Berlijn koos, vertoont veel overeenkomsten met de beweegredenen van andere informanten. De stad Berlijn is door haar verleden per definitie een zeer interessante stad. De beginnersmentaliteit die in de stad heerst, zorgt ervoor dat kunstenaars van over de hele wereld naar Berlijn trekken. De kaders van het sociale leven in Berlijn waren na

jaren van vergrendeling en het vervolgens openbreken na *Die Wende* in 1989 weggevallen. Er werd vanuit het niets weer iets opgebouwd en er kon veel opnieuw worden uitgevonden. Door de jarenlange verdeling van de stad in Oost en West, was het voor stadsplanners de vraag hoe een nieuwe identiteit kon ontstaan na een verleden waarin de stad verdeeld was. Ruim twintig jaar na *Die Wende* bestaat er bijvoorbeeld nog steeds geen centraal stadscentrum. De vraag is of dit problematisch is. Omdat er geen centraal centrum bestaat, ontstaan er in verschillende wijken namelijk eigen kleine stadscentra. Dit zorgt ervoor dat de stad gefragmenteerd en divers is, maar daardoor ook voortdurend in ontwikkeling. Sinds het begin van de twintigste eeuw werd de identiteit van Berlijn al beschreven als veranderend, moeilijk te definiëren en in een proces. Maar wellicht is de diversiteit, veranderlijkheid en ontwikkeling juist onderdeel van de identiteit van de stad, aangezien identiteit wordt omschreven als een fluïde begrip. Hanneke formuleert het als volgt:

‘Het is in Berlijn prettig wonen, omdat de stad constant in beweging is. Dagen zijn nooit hetzelfde. Waar de ene dag een club zit, kan een week later een galerie gevestigd zijn. Elke dag ontdek ik bijvoorbeeld weer nieuwe graffiti. Ik kan hier echt doen wat ik wil, niemand kijkt daar raar van op. Er heerst hier gewoon zo’n sfeer dat alles mogelijk is. Mensen hebben hier zoveel jaren opgesloten gezeten, dat het lijkt alsof ze willen zeggen ‘Doe wat je wil, zoek, ontdek, experimenteer’.’

In Berlijn heerst een prettig klimaat voor kunstenaars, omdat zij het gevoel krijgen dat zij vrij kunnen handelen in de stad. Ruim twintig jaar na *Die Wende* is Berlijn zoals gesteld zichzelf nog steeds aan het ontdekken. Kunstenaars ervaren dat er in Berlijn ruimte is voor hun eigen zoektocht naar identiteit en de constructie van een beter of rijker levensverhaal. De mondialiseringsprocessen die er voor zorgen dat individuen naar de stad trekken, zorgen voor een enorme diversiteit aan mensen, meningen, geloven en tradities. Maar deze processen zorgen er ook voor dat de stad haar organisatiestructuur moet aanpassen (Sassen 2001: xiii).

Lange tijd gingen kapitaal, goederen en mensen over grenzen heen, waarin de sleutelfiguren hoofdzakelijk de natie-staten waren. Privatisering, deregulatie, digitalisering, de opening van nationale economieën voor buitenlandse zakenpartners en de groeiende participatie van nationale economische actoren in mondiale markten, zorgden er voor dat het systeem dat gefundeerd was op de natie-staat veranderde. Steden en stedelijke regio’s krijgen een steeds belangrijkere rol en mondiale processen worden gelokaliseerd tot een stadsterritorium (Sassen

2001: xix). Sassen wil met de term *global city* weergeven hoe dit mondiale proces vorm krijgt in een lokaliteit. Zij stelt dat het verblijf in een stad synoniem wordt aan het verblijf in een intense, compacte en informatieve cirkel. Deze cirkel bevat een onvoorziene en ongeplande mix van informatie, ervaringen en talenten wat weer kan zorgen voor meer informatie, indrukken, opvattingen en gegevens. Een cirkel die voor kunstenaars een bron van inspiratie kan zijn. *Global cities* zijn plekken waar de leidende informatieve industrieën worden vormgegeven (Sassen 2001: xx). De veranderende functie van de stad in het mondiale proces, heeft grote impact op de economische, organisatorisch en sociale structuur in de stad (Sassen 2001: 4). Zo is er in Duitsland een hoge werkloosheid⁵, ontbreekt het Berlijn aan een duidelijk stadscentrum en veranderen wijken constant van bevolkingssamenstelling. Deze factoren weerhouden de Nederlandse kunstenaars er niet van om te migreren naar deze inspirerende *global city*.

Omdat de stad een sfeer van vrijheid en creativiteit ademt, ervaren de zoekende individuen er veel vrije ruimte. In letterlijke zin ervaren zij die vrije ruimte door de gebouwen die tot hun beschikking staan. Sjoerd vertelt:

‘Een atelier is hier snel gevonden. Het is ontzettend goedkoop om hier te wonen en te leven. De huizen zijn hier groot en ruim. In andere kunststeden zoals Parijs of Londen is het veel duurder en moeilijker om aan woon- en werkruimte te komen. In Rotterdam en Amsterdam is het de laatste jaren ook steeds moeilijker geworden om een geschikt en betaalbaar atelier te vinden.’

In figuurlijke zin ervaren de kunstenaars ook veel vrije ruimte in Berlijn, wat ik eerder beschreef als een figuurlijke grensvervaging en illustreerde aan de hand van een expositieopening aan de Schleiermacherstraße. Ik ontmoette daar beeldend kunstenaar Jan bij de toiletten. De sfeer op de toiletten was hysterisch. Getweeën en gedrieën gingen meisjes op hoge hakken met rood gestifte lippen, een man met een pilotenpet op en een vrouw in een circuspakje de toiletten in en uit. Jan woont sinds zes maanden in Berlijn:

‘De sfeer is hier heel erg goed, overal is de ruimte en je kan hier gewoon doen en laten wat je wil. Het lijkt hier soms wel grenzeloos, de remmen gaan hier los en je komt hier heel gemakkelijk in contact met mensen. (...) Ik heb hier naast ruimte om te werken, ook veel meer ruimte in mijn hoofd gekregen om te kunnen werken.’

⁵ Bron: <http://www.penoactueel.nl/nieuws/werkloosheid-duitsland-stijgt-6427.html>

Volgens Jan kunnen kunstenaars in Berlijn dus ook in figuurlijke zin de vrije ruimte benutten. Migratie naar Berlijn was voor het overgrote deel van mijn informanten een strategische zet in de richting van een beter levensverhaal. In de praktijk blijkt dat de concurrentie in Berlijn moordend is. ‘Er is hier zo’n enorm *angebot* aan mensen,’ aldus Jan. Hoewel Jan wist dat hij in Berlijn niet financieel rond zou kunnen komen van de kunst, heeft hij zich toch in de stad gevestigd. Ook Cecille en Sjoerd hebben een baantje naast hun werk als kunstenaar. Zij werken bijvoorbeeld in een bar en als *callcenter agent*. Cecille en Sjoerd, en met hen meer van mijn informanten, beseffen dat het opbouwen van een netwerk, jezelf ontwikkelen als kunstenaar en groeien in je mogelijkheden allemaal tijd kost. Zij accepteren dat zij niet rond kunnen komen van enkel het kunstenaarschap. Sjoerd vertelt:

‘Keihard knokken om gezien te worden, dat doet wat met je als mens. Het is fijn om hier de ruimte te krijgen en tegelijkertijd enorm uitgedaagd te worden. Als je kunstenaar wil zijn, dan moet je daar ook echt alles voor overhebben. Ik leef hier mijn droom, ook al moet ik in een callcenter werken om mijn vaste lasten te kunnen betalen.’

In dit hoofdstuk heb ik getracht de invloed van moderne communicatietechnologieën te duiden met betrekking tot de verbeelding van een beter leven. Daarnaast heb ik proberen te beschrijven waarom de Nederlandse kunstenaars kiezen voor de stad Berlijn in hun zoektocht naar een beter levensverhaal. Dit is van belang om antwoord te kunnen geven op mijn onderzoeksvraag. In het volgende hoofdstuk belicht ik vraagstukken betreffende *home* en *belonging* die bij mijn onderzoeksgroep kunnen ontstaan wanneer zij daadwerkelijk migreren. Tevens beschrijf ik de manieren waarop zij met deze gevoelens omgaan.

Hoofdstuk 3- Berlijn is de basis

- Home & belonging in een mondiale stad

Het is een zonnige middag als ik met Bart Zijl afspreek bij Atelierhof Kreuzberg. Wanneer ik hem tien minuten na de afgesproken tijd bel, neemt hij met een schorre stem de telefoon op. ‘Hallo? He.. Ja, ik weet het nog! Sorry, feestje gehad gisteren.. Ik kom er nu aan! Maar ik kan niet zo lang, ik moet straks mijn kind nog uit school halen.. *Bis gleich!*’ Op zijn dooie gemakje komt hij een half uur later dan we hadden afgesproken aanwandelen. Hij slentert, waarschijnlijk voelt hij het feest van gisteravond nog in zijn benen. Om zijn nek hangt een Feyenoordsjaal, zijn warrige haardos heeft hij verstoppt onder een zwarte muts. ‘He.. Ja.. Sorry.. Vrienden van me hadden gister een opening, toen moest ik vanmorgen mijn kind naar school brengen en daarna ben ik weer in bed gaan liggen.. Verslapen.. Sorry! Wil je koffie?’ Bij de koffieautomaat maak ik een opmerking over de opvallende rood-witte sjaal om zijn nek. ‘Nee, zoveel kom ik niet meer in Rotterdam. Ik heb hier mijn leven.’

Home & belonging

Volgens Ulf Hannerz (Hedetoft & Hjort 2002: vixx) koppelt een individu gevoelens van *home* (thuis) aan begrippen als dichtbij, vertrouwd, herhaling en actieve participatie. Ook Hedetoft en Hjort (2002: viii) beschrijven het begrip *home* vanuit de affectieve en symbolische benadering. *Home* is de situatie waarin we ons thuis en op ons gemak voelen, waar onze sociale gemeenschap is of onze sociale gemeenschappen zijn. Bart vertelt:

‘Ik kom oorspronkelijk uit Rotterdam en daar ben ik nog wel eens te vinden. Maar Berlijn is de basis. Alles is hier, mijn huis, mijn atelier, mijn vrienden, vriendin, kind. In Berlijn woon ik, werk ik en leef ik. Omdat ik hier in Berlijn zo makkelijk aan een woon- en werkruimte kon komen, voelde ik me hier snel op mijn gemak ja. Ik heb eigenlijk geen seconde hoeven wennen. Het is hier gemoedelijk en relaxed, je krijgt hier dingen gemakkelijker voor elkaar dan in Nederland. Ik heb hier een kind gekregen en mijn zoon is heel belangrijk voor me. Zijn moeder en ik zijn niet meer samen, maar ik wil hem echt zo veel mogelijk zien.’

Home gaat dus niet per definitie over een fysieke plek die geclaimd kan worden door een individu, maar over waar het individu zich thuis voelt. Cecille voelt zich voornamelijk thuis in Berlijn omdat zij in een fijn huis woont en omdat zij een groot sociaal netwerk heeft opgebouwd. Cecille zegt:

‘Mijn huis is mijn paleisje. Ik kan me daar terugtrekken wanneer ik wil, feestjes geven, in mijn pyjama rondlopen, zingen onder de douche. Mijn huisgenoten zijn mijn vrienden geworden en daardoor voel ik me echt op mijn plek.’

Daarnaast hebben zij allemaal hele toffe vrienden, waar ik ook mee hang. Ze bellen mij ook gewoon, dus ik geloof dat ze mij niet als ‘*die Mitbewoner*’ zien, maar dat ze mij ook gewoon tof vinden.’

Omdat haar huisgenoten haar accepteren en mee uit vragen, voelt Cecille zich op haar plek in het huis en in Berlijn. Het vormen van een thuis is net als het vormen van een identiteit namelijk een kwestie van onderhandeling en acceptatie. De definiëring van het begrip *home* vindt plaats in een context waarin de eigen definitie van het begrip van belang is, maar ook of anderen deze definitie erkennen en overnemen. Zo stelt Cecille:

‘Als ik hier alleen had gezeten, dan had ik me echt niet zo op mijn gemak gevoeld. Ik heb echt mensen om me heen nodig. Wat dat betreft heb ik het heel erg getroffen met mijn huis. Alleen door de stad slenteren is even leuk, maar ik merk dat ik mensen om me heen nodig heb. Het is veel beter om met iemand samen de stad te verkennen. Mensen die hier wonen kunnen je veel meer laten zien.’

Het maken van een thuis, het je goed voelen en je thuis voelen staan allemaal in verband met elkaar. Bart voelt zich voornamelijk thuis in Berlijn, omdat hij zichzelf positioneert in de samenleving. Bart formuleert dit als volgt:

‘Het is niet alleen het sociale wat me hier thuis doet voelen hoor. Ik bedoel, ik wil me ook wel gewoon nuttig maken. Daarom ben ik blij dat ik een beetje de leiding heb over Atelierhof Kreuzberg. Op deze manier heb ik me toch een beetje onmisbaar gemaakt, de mensen hier kunnen niet meer om me heen. Daarnaast leer ik op deze manier veel mensen kennen. Ja, ik heb hier echt mijn plekje gevonden.’

Zij functioneert als sleutelfiguur op de Schleiermacherstraße. Op deze manier heeft hij een duidelijke positie geclaimd in de plaatselijke kunstenaarsgemeenschap. Het claimen van een positie, het aannemen van een rol of functie in de samenleving, is een van de maatschappelijke processen die aan het proces van *home-making* gekoppeld kunnen worden. Omdat hij zowel sociale als professionele banden heeft opgebouwd in Berlijn, voelt hij zich erkend en thuis in de stad. Het claimen van een positie in de samenleving, zoals Bart dat deed aan de Schleiermacherstraße, wordt door Halleh Ghorashi (2001: 262-5) beschreven als *home-making strategie*. De keuze voor een strategie is afhankelijk van verschillende factoren. Zo zijn de grootte van een gemeenschap en de intensiteit van de sociale en culturele activiteiten van de migranten in het vestigingsland factoren. Cecille voelt zich voornamelijk op sociaal vlak erkend

en thuis in Berlijn. Professioneel gezien wil het echter allemaal nog niet zo goed lukken. 'Ik was aangenomen bij een ontwerpbureau, maar die krijgen bijna geen opdrachten binnen. Daarnaast zijn hier zoveel mensen die hetzelfde kunnen als ik, dat het zo ontzettend moeilijk is om op te vallen.' Dit is een factor die er voor kan zorgen dat een individu zich niet meer thuis voelt op een plek. Zij heeft er daarom voor gekozen om Berlijn te verlaten. Cecille vertelt:

'Ik ga in september naar Londen om een master te doen. Met grafisch ontwerp kan ik hier niet genoeg geld verdienen, en het was niet mijn bedoeling om voor de rest van mijn leven bij te klussen in een bar. In Londen word ik opgeleid tot curator, ik denk dat daar veel meer werk in te vinden is. Ik ben aan het aftellen. De noodzaak om klussen te zoeken of aan te nemen is er niet meer. Ik ga weg en dat is natuurlijk ontzettend spannend. Maar ik kan niet wachten tot ik naar Londen kan.'

Cecille verlangt naar een professionele carrière op het gebied van grafisch ontwerp, maar krijgt deze in Berlijn niet voldoende van de grond. Toen ik in mei uit Berlijn vertrok, wist ik al van haar plannen om de stad te verlaten. Afgelopen juli ben ik wederom naar Berlijn gegaan om onder andere Cecille weer te ontmoeten. Zij vertelde mij toen dat het verlangen om in Londen aan de slag te gaan nu zo sterk is, dat zij in Berlijn bijna niets meer onderneemt. De plek waar een individu verblijft hoeft dus niet altijd overeen te komen met het gevoel van ergens thuis zijn, *to belong*. Cecille verblijft letterlijk in Berlijn, maar verlangt heel erg naar Londen. Daardoor voelt Berlijn minder als haar thuis dan voorheen. Omdat ze in haar hoofd al in Londen zit, laat zij Berlijn los en wordt Londen haar nieuwe thuis. Volgens cultureel attaché Bart Hofstede van de Nederlandse Ambassade in Berlijn is deze trek van kunstenaars heel erg normaal: 'Natuurlijk gaat een kunstenaar daar naartoe waar hij of zij gaan kan. Het is geen boer die jaren lang naast zijn akker blijft wonen en eens per jaar oogst.'

In figuurlijke zin kan een individu ook naar een andere plek verlangen. Willem Jan voelt zich bijvoorbeeld absoluut niet thuis op openingsfeestjes en vertelt daarover het volgende:

'Dat gemaakte, dat netwerken. Helemaal niks voor mij. Liever ga ik er ook niet naar toe, maar ja het is gewoon heel belangrijk dat ik mijn gezicht laat zien. Ik voel me er echt niet thuis, maar toch hoort het er bij. Ik krijg er zo'n onbestemd gevoel van als ik op een opening sta. Dagen voor een opening kan ik al zenuwachtig zijn voor al dat moeilijke gedoe.'

Omdat Willem Jan zich naar eigen zeggen geen goede houding kan geven tijdens openingen, voelt hij zich er vaak verloren en niet geaccepteerd. Hij gaat dan ook alleen maar naar openingen als hij er zeker van is dat er bekenden zijn of iemand die hij absoluut moet spreken. Zo maar een gesprek met iemand aangaan zou hij niet zo snel doen. Ergens bijhoren, *to belong*, impliceert namelijk een bepaalde mate van acceptatie. Zonder deze acceptatie is het moeilijk voor het individu om een gevoel van *belonging* te ontwikkelen en ontstaat er een gevoel van *longing-to-be*. Zoals eerder beschreven kon Sjoerd zich ook erg ongemakkelijk voelen tijdens openingsfeestjes. Deze onzekerheid had vooral te maken met de vorming van zijn identiteit als persoon en als kunstenaar. Net als identiteitsvorming, wordt het proces van het maken van een thuis beïnvloed door de opinies van anderen. Het bezoeken van een openingsfeest is noodzakelijk om als kunstenaar gezien te worden, maar het is tevens een omgeving waarin de kunstenaars zich onzeker en absoluut niet thuis of geaccepteerd kunnen voelen. De mate van continuïteit tussen herkomst- en vestigingscultuur van de individuen zijn tevens van invloed op het gevoel van *home* en *belonging*.

Willem Jan zette net als Bart Zijl verschillende *home-making* strategieën in, zodat hij zich in Berlijn thuis ging voelen. Zo kopieerde Willem Jan bijna zijn hele Nederlandse leven naar Berlijn. In Nederland was hij namelijk werkzaam als fietskoerier, een baantje dat hij in Berlijn ook weer oppikte. Willem Jan vertelt:

‘Vanuit Nederland had ik al geregeld dat ik op gesprek kon bij een groepje Duitse fietskoeriers. Gelukkig vonden ze me tof en werd ik aangenomen. Dat fietsen door de stad zorgt er voor dat ik Berlijn letterlijk en figuurlijk in rap tempo leer kennen. Het is wel fijn dat ik ook hier gewoon mijn eigen dingen kan houden. Zoveel is er dus eigenlijk helemaal niet veranderd.’

Ook wat betreft zijn eetgewoontes blijft hij trouw aan zijn oude patronen en gebruiken. Zo laat hij elke maand wat potten pindakaas opsturen door mensen uit Nederland en eet hij, net als in Nederland, regelmatig bij een *Volxkuche*⁶. Deze behoudende *home-making* strategieën (Hedetoft & Hjort 2002; Espiritu 2003) richten zich op het oorspronkelijke thuisgevoel. Dit oorspronkelijke thuisgevoel wil een individu koesteren en behouden. Het verleden en de acties die het individu in het verleden ondernam, wordt vaak als thuis gezien. Willem Jan kon zich in Berlijn thuis voelen, omdat hij in Berlijn precies kon doen wat hij in het verleden in Nederland deed. Een nationale en

⁶ Volxkuche: Vanuit de krakerbeweging georganiseerde diners voor mensen die doorgaans weinig te besteden hebben.

territoriale benadering van thuis wordt door Ghorashi (2001) omschreven als de *exelic approach*. Thuis wordt in deze omschrijving gevormd door de geografische grenzen van het herkomstland (2001: 122-123). Willem Jan kan zich echter overal thuis voelen, zolang hij zijn vaste gewoontes maar kan aanhouden. De *exelic approach* hoeft dus niet per definitie in te houden dat een individu een bepaalde territoriale plek als *home* omschrijft, maar ook het verlangen naar specifieke culturele tradities vallen onder de definiëring van *home*.

Ghorashi's territoriale benadering van thuis is problematisch, gezien de wankelende positie van de natie-staat. Mondiale stromen van mensen, goederen, ideeën en financiën zorgen ervoor dat de wereld verbonden is en culturen en gemeenschappen door plaats en tijd heen geïntegreerd en verstrooid worden (Inda & Rosaldo 2009: 9). Voor gevestigde individuen valt het bekende en vertrouwde weg, wat kan zorgen voor gevoelens van onzekerheid en onveiligheid. De nationale *belonging* is door nieuwe culturele invloeden niet meer duidelijk en individuen gaan zich afvragen waar ze bijhoren (Juergensmeyer 2002). De afname van de nationale *belonging* door de verschillende mondiale stromingen leidt tot nieuwe vragen betreffende *home* en *beloning*. Een individu kan bijvoorbeeld een hybride gevoel van *belonging* ontwikkelen en meerdere *homes* in de wereld definiëren, wat verder op in dit hoofdstuk wordt uitgediept (Hedetoft & Hjort 2002: xv). De meeste kunstenaars voelen zich in Berlijn algemeen sociaal opgenomen, zien *home* als een fluïde begrip en hebben een gevoel van *belonging* in het land en de stad waar zij gevestigd zijn. Dit beschrijft Halleh Ghorashi als de *diasporic approach* (2001: 126).

Thuis in een gemeenschap

Volgens socioloog Jan Willem Duyvendak (2004) bestaat in de huidige maatschappij het idee dat we los zijn gekomen van familie en kerk en dat we steeds minder in groepen doen. De druk van deze familie, kerk en staat welke vroeger een vaste levensroute uitstippelde, is weg. In de jaren '60 merkten individuen dat ze door snelle maatschappelijke ontwikkelingen zoals ontzuiling en secularisering andere keuzes in en voor hun leven konden maken. Mensen zijn zelfstandiger in het leven komen te staan, wat er voor zorgde dat gedrag dat daarvoor taboe was plotseling kon. Er zijn geen collectieve verbanden meer waaraan een individu verantwoording moet afleggen. Volgens Duyvendak denkt men dat we door het wegvallen van deze collectieve verbanden alleen maar aan ons zelf denken en niet meer sociaal handelen.

Wanneer gekeken wordt naar het gedrag van mensen, heeft het echter alle schijn van modern kuddegedrag. We maken massaal dezelfde keuzes, of het nu om het kopen van een scooter of bakfiets, het kiezen van een school of het kiezen van schoenen gaat. Opvattingen over het goede leven zijn vaak vergelijkbaar. We maken onszelf volgens Duyvendak graag wijs dat we heel individualistisch optreden en denken, maar we zoeken hardnekkig naar aansluiting bij groepen. Van individualisering blijkt in de praktijk dus weinig sprake. Daarnaast vormen steeds meer individuen verschillende groepen, die door De Groot en Hurenkamp (2007) worden beschreven als lichte gemeenschappen. Licht omdat ze minder allesomvattend en bepalend zijn dan de gemeenschappen waarin men zich voor de jaren '60 bewoog. De term lichte gemeenschap wordt later in dit hoofdstuk belicht.

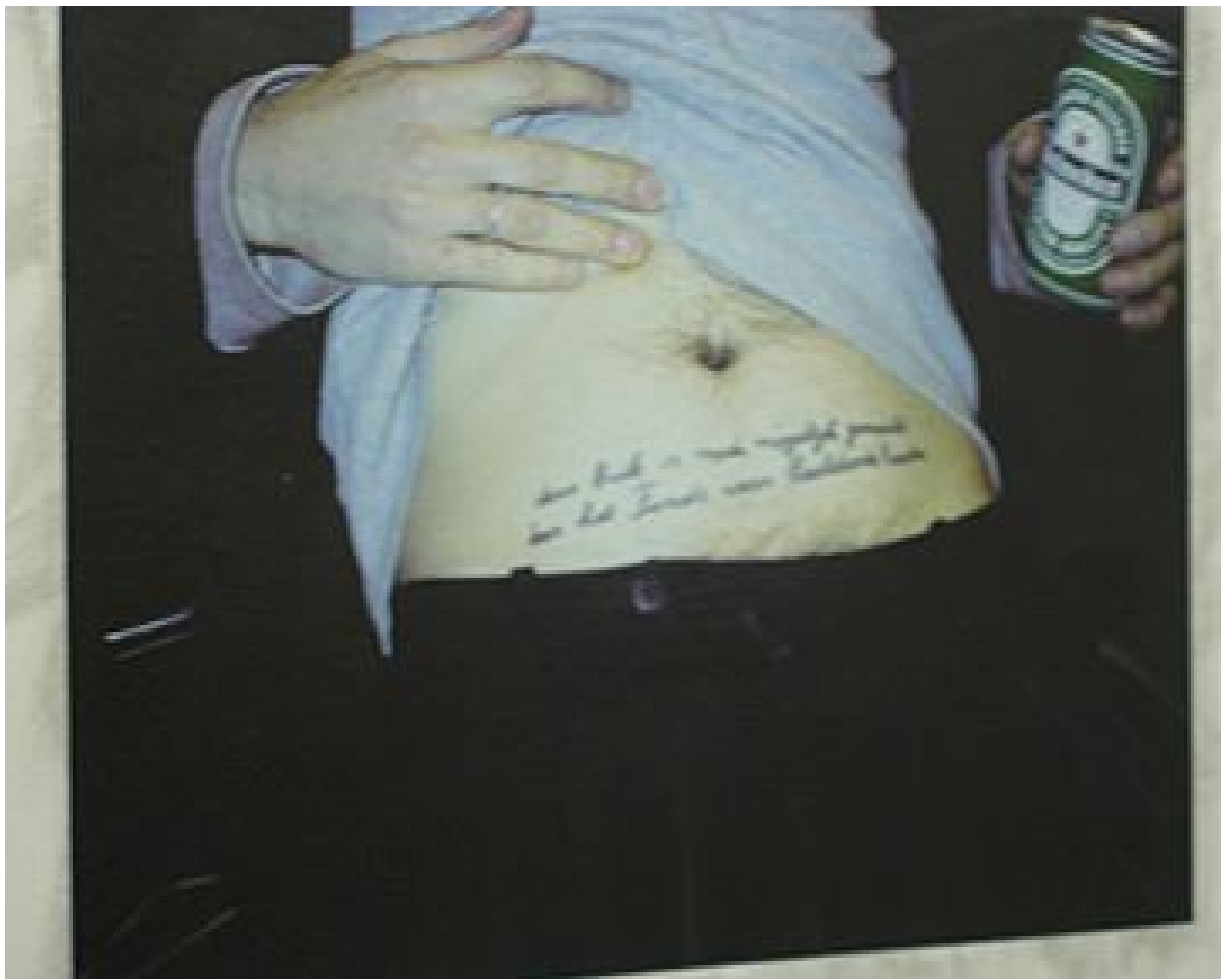
Het begrip gemeenschap wordt in het hegemonisch discours (Duranti 2008) neergezet als een homogeen begrip. Dit essentialistische beeld is in strijd met de werkelijkheid. Een gemeenschap is namelijk een sociaal construct dat betekenis krijgt in een lokale context. Barth (1969: 10) stelt dat de constructie van gemeenschapsvorming begrepen moet worden vanuit het perspectief van de sociale interactie tussen mensen en groepen, wat betreft de fundering van het construct. Ook Duyvendak stelt dat de omgeving altijd een rol blijft spelen. Zowel Barth (1969) als Cohen (1985: 15) stellen dat sociale interactie van groot belang is voor gemeenschapsvorming. Daarnaast beïnvloeden gemeenschappen het sociale gedrag van hun leden sterk. In een gemeenschap leert het individu hoe hij of zij zich ten opzichte van de ander moet gedragen. De individuen in de gemeenschappen creëren bijvoorbeeld bepaalde manieren van begroeten, regels en handelingen.

Begroetingen in de Nederlandse kunstscene in Berlijn gaan gepaard met knuffels en kussen. Bier wordt gedronken uit flesjes en er worden bijna geen sigaretten gerookt, maar shagjes gerold met losse filters. Kleding is vaak zwart of grijs van kleur, panty-dragers kijken niet op van een ladder of een gat. Nagellak is afgebladderd en rood gestift. Tweedehands kleding is eerder regel dan uitzondering. Betekenisgeving door gedeelde ervaringen en emoties is een essentieel onderdeel van de opbouw en fundering van een gemeenschappelijke denkwijze, visie of gedrag (Cova 2007: 10). Cecille vertelt:

'Ik draag niets nieuws, ik vind het onzin om nieuwe kleding te kopen als er nog zo veel goede kledingstukken in vintage winkels liggen. Sinds ik in Berlijn woon, rol ik shag. Dat is veel goedkoper en iedereen doet het. In Nederland word je er gek op aangekeken, hier maakt het niets uit. Vriendinnetjes zeiden nog voordat ik vertrok: 'Oh,

in Berlijn kan je aantrekken wat je wilt, doen wat je wilt!' Onzin vind ik dat, je moet altijd aantrekken en doen wat je wilt.'

Het lichaam is volgens Nancy Scheper-Hughes (1987) veel meer dan een stoffelijk gegeven. Het is een bron van expressie en dus veel meer dan een biomedische entiteit. Kunstenaar Bart Zijl gebruikt zijn lichaam bijvoorbeeld als een instrument om een statement te maken. Toen Zijl naar Berlijn vertrok, ontving hij subsidie van het Fonds voor Beeldende Kunst. Een groot deel van de subsidie ging volgens Bart op aan een afscheidsfeestje in Nederland, een welkomstfeestje in Berlijn en het nodige eten en drinken. Omdat hij na het verkrijgen van de subsidie steeds dikker werd, liet hij op zijn buik de tekst 'Deze buik is mede mogelijk gemaakt door het Fonds voor Beeldende Kunst' tatoeëren. Het zetten van een tatoeage was voor hem de aangewezen manier om te laten zien hoe blij hij is met het fonds.

In elke culturele context krijgt het lichaam een andere betekenis, wat betekent dat het lichaam een culturele constructie is. Door mondialiseringsprocessen gaat het lichaam zich bewegen en uitdrukken conform de klasse of subcultuur waartoe het lichaam behoort. Cecille stelt dat zij altijd aantrekt wat ze wil, maar qua kledingstijl lijkt ze toch op veel andere Berlijners. Tot op zekere hoogte wordt zij, en met haar vele anderen, toch beïnvloed door de gemeenschap waarin zij zich begeeft. De invloed van de kunstenaarsgemeenschap had ook effect op mijn eigen handelen. Qua kledingstijl begon ik wat meer te experimenteren en ik liet gaten in mijn panty voor wat ze waren. Ik voelde mij op mijn gemak en vrij in de kunstenaarsgemeenschap. Dit betekent natuurlijk niet dat ik zonder gaten in mijn panty buiten de gemeenschap zou vallen, maar het feit dat ik dragen kan wat ik wil maakt dat ik mij geaccepteerd voel. Ik voldeed aan bepaalde gedragsregels van de groep, maar voelde mij niet gedwongen om voor de volle honderd procent in de groep op te gaan en alles zoals iedereen te doen. Voor het opleggen van verplichtingen is de kunstenaarsgemeenschap mijns inziens veel te eigenzinnig. Toch zijn er in deze eigenzinnige gemeenschap dus wel degelijk overeenkomstige gebruiken of uitingen te vinden.

Barth (1969: 13) stelt dat de gedragsregels van een gemeenschap er niet voor zorgen dat de groepen meer op elkaar gaan lijken. Een gemeenschap kan zorgen voor een categorisatie en identificatie van en met individuen, wat er voor kan zorgen dat verschillen juist meer worden uitgelicht en er een grote diversiteit aan individuen ontstaat binnen een groep. De kunstenaars zijn stuk voor stuk individuen die er eigen opvattingen op nahouden en naar een bepaalde mate van eigenheid streven. In die zoektocht naar eigenheid zoeken zij wel de veilige omgeving van een gemeenschap of meerdere gemeenschappen op. Duyvendak (2004) zegt hier over het volgende:

‘Een individu heeft de vrijheid om te kiezen, maar we kiezen toch vaak allemaal voor hetzelfde. Het is prettig om over jezelf te denken als een bijzonder individu, maar sociologisch gezien lijkt men heel erg op elkaar. Men denkt uniek te zijn, los van klasse, familie en opleiding. Maar ons gedrag en opvattingen zijn beter voorspelbaar dan een tijd geleden. In die zin zijn we allemaal groepsdieren en is het individualisme een beetje een ideologie.’

De onderlinge verbondenheid die de kunstenaars voelen, zorgt er voor dat zij zich met elkaar kunnen identificeren. Veel kunstenaars bevinden zich bijvoorbeeld in een financieel krappe positie. Het organiseren van feestjes, exposities en openingen wordt daardoor niet belemmerd.

Een gebrek aan financiële middelen zorgt juist voor een flinke stimulans en inzet van creativiteit om toch veel te kunnen realiseren. Een gevoel van verbondenheid, het door Castels en Miller beschreven *group belonging* (2003: 33) kan zorgen voor vertrouwen binnen de groep, herkenbaarheid en duidelijke gemeenschappelijke vertrekpunten. Volgens Duyvendak (2004) moet een individu zich realiseren dat het altijd weer onderdeel kan worden van een nieuwe kudde. Wanneer een individu enkel banden binnen de gemeenschap zou hebben, dan wordt de gemeenschap heel benauwend.

De grenzen van een gemeenschap zijn flexibel, wat er voor zorgt dat een collectieve identiteit zich kan aanpassen en veranderen. Het is voor kunstenaars daarom heel belangrijk om niet aan een bepaalde benauwende, zware gemeenschap vast te zitten maar constant in beweging te blijven, tussen verschillende gemeenschappen door. Het maken van kunst wordt door kunstenaars gezien als een proces waarin statements worden gemaakt, andere identiteiten aangenomen worden, zelfstandig keuzes gemaakt kunnen worden, geëxperimenteerd kan worden en grenzen kunnen worden opgezocht, aangeraakt en overschreden. Een kunstenaar kan gemakkelijk een andere identiteit aannemen, heel letterlijk gezien door het aannemen van een pseudoniem en mede daardoor in meerdere gemeenschappen bewegen.

Transnationale lichte gemeenschappen

Groepsgedrag is een oeroud gegeven en heeft een modern karakter gekregen. Dit moderne karakter zegt iets over de manier waarop nieuwe gemeenschappen ontstaan, welke eisen daaraan worden gesteld en welke verwachtingen de individuen van de gemeenschap hebben. De mogelijkheid om op te kunnen stappen, om even niet meer mee te doen en open te staan voor anderen is voor iedereen in de fluïde gemeenschap van groot belang. Volgens Duyvendak (2004) ontstaan en bestaan lichte gemeenschappen bij de gratie van deze factoren. Een lichte gemeenschap komt niet tot stand door een vooraf opgezet plan van individuen en verandert voortdurend van samenstelling. Het individu beweegt zich in een lichte gemeenschap onder gelijkgestemden zonder een duidelijke focus. Dit zorgt ervoor dat idealen, plannen en toekomstverwachtingen van verschillende mensen gezamenlijk tot uitdrukking komen en tot vernieuwing van die idealen, plannen en toekomstverwachtingen leiden. Mensen hebben tegenwoordig de mogelijkheid om een sterk individueel leven te leiden. Dit leidt er overwegend niet toe dat ze dat ook daadwerkelijk doen (De Groot & Hurenkamp 2007: 2). Ook Paul Schnabel stelt dat de individualisering de sociale interactie niet ondermijnt, maar zorgt voor nieuwe

vormen voor sociale samenhang en betrokkenheid (Schabel 2004: 7). De moderne burger is dus geen eenzaam individu, maar onderdeel van verschillende collectieven.

De beschreven lichte gemeenschappen zijn in deze context tevens transnationaal (Castels 2002). Een aantal theoretici beschouwt de leden van transnationale gemeenschappen als kosmopolieten. Volgens Hedetoft en Hjort (2002: xv) kunnen deze kosmopolieten meerdere *homes* in de wereld creëren en hebben zij een hybride gevoel van *belonging*. Het overnemen van deze waarden kan er voor zorgen dat het individu zich thuis kan voelen. Dit refereert tevens aan het eerder beschreven dubbel discours (Baumann 1999: 93).

Volgens De Groot en Hurenkamp kan de vorming van nieuwe collectieven tegelijk als een beeld van moderne autonomie worden gezien (2007: 2). Deze moderne autonomie wordt niet in de volle breedte beschreven, met alle denkbare vormen van zelfstandigheid, onafhankelijkheid of zelfs losgezogenheid, maar eerder met de beperkingen die een zekere mate van autonomie voor moderne mensen mogelijk maakt. Volgens De Groot en Hurenkamp willen leden van lichte gemeenschappen zich graag verenigen zonder hun autonomie te verliezen. De Nederlandse kunstenaars in Berlijn willen vrij zijn in het maken van keuzes, hun eigen stappen zetten en zelfstandig vormgeven aan hun levenspad, maar verzamelen zich toch in verschillende collectieven. Deze collectieven zorgen ervoor dat de kunstenaars in contact komen met anderen en zich kunnen spiegelen en positioneren. Maar aan de andere kant ook weer gemakkelijk hun eigen weg kunnen gaan.

De lichte gemeenschappen van Hurenkamp vertonen overeenkomsten met de door Bernard Cova beschreven *consumer tribes* (Cova 2007: 1-9). Deze *tribes* bevatten grote menigten aan individuen. Het is daarom heel logisch dat *tribes* vol zitten met contradicties en in feite de belichaming van paradoxen zijn (Cova 2007: 9). *Tribes* worden volgens Cova (2007: 13) echter vaak verweten dat zij zich gedragen als piraten, plunders en kapers. Ze nemen veel en laten een spoor van vernieling achter. Bart Hofstede, cultureel attaché van de Nederlandse Ambassade in Berlijn vertelt hier het volgende over:

‘Ik noem dat parasitair, ze komen hier, slurpen alles op, maar geven de stad niks terug. Ik ben wel eens bang dat Berlijn wordt gezien als een onuitputtelijke bron, maar dat is niet het geval. De stad moet ook weer gevoed worden. Je kan natuurlijk naar Berlijn komen, met een biertje in het Mauerpark gaan zitten en je een kunstenaar voelen, maar dat heeft niets te maken met het kunstenaarschap.’

De lichte gemeenschappen en *consumer tribes* streven naar autonomie, maar hechten tevens sterke waarde aan de gemeenschap. De kunstenaars zijn, wanneer het gaat om het binnenhalen van opdrachten of de kansen om ergens te kunnen exposeren, altijd afhankelijk van bijvoorbeeld galeriehouders, curatoren of journalisten. Er bestaat dus een paradox in het feit dat het individu vrij wil zijn, maar wel degelijk bepaalde verbintenissen aan moet gaan. Met deze verbintenissen kan los omgesprongen worden. Zo kwamen veel informanten bijvoorbeeld veel te laat voor afspraken. Een andere paradox is te vinden in de liefdesrelaties die verschillende kunstenaars aan gaan. Cecille vertelt:

‘Ik heb wel vriendje, al een tijdje. Maar eigenlijk wil ik me helemaal nog niet binden. Aan de andere kant wil ik hem ook niet kwijt. Ken je dat? Hij had hetzelfde gevoel, dus we hebben er afspraken over gemaakt. Ik zoen nog wel eens met anderen en hij ook. We vertellen dat elkaar gewoon en het werkt best goed!’

Ook Willem Jan heeft ruime grenzen in zijn relatie gecreëerd, vreemdgaan is geen probleem, zolang de ander er maar niets van afweet. De paradox in deze context is dat zowel Cecille als Willem Jan aangeven behoefte te hebben aan de vaste contouren van een relatie, deze relaties ook aan gaan, maar daar toch de vrije ruimte in opzoeken. In feite bewegen Cecille en Willem Jan zich op relationeel gebied in lichte gemeenschappen of *consumer tribes*. De relatie die zij aangaan met een partner is een kleine lichte gemeenschap of *consumer tribe*, waarin zij altijd de mogelijkheid willen hebben om in- en uit te kunnen stappen wanneer zij daar behoefte aan hebben. Vrijheid is voor kunstenaars in veel facetten van het leven het belangrijkste principe.

In dit hoofdstuk heb ik getracht de vraagstukken betreffende *home* en *belonging* te verduidelijken en de manieren waarop de Nederlandse kunstenaars in Berlijn daar mee omgaan. De gemeenschappen die zij vormen zijn te definiëren als lichte gemeenschappen. De informanten willen de mogelijkheid om te kunnen gaan en staan waar ze zelf willen namelijk onder geen beding opgeven. Reeds ben ik aangekomen bij het concluderende slotstuk van deze thesis.

Conclusie

In het voorafgaande hebben we kunnen lezen dat mondiale veranderingsprocessen invloed hebben op meerdere factoren van de samenleving. Niet alleen de geografische grenzen verschuiven, maar ook individuen raken op drift. De vraag is hoe individuen, en in deze context de Nederlandse kunstenaar met de grensvervaging en de gevolgen hiervan omgaan.

Mondialiseringsprocessen en de daar aan verwante grensvervaging hebben er toe geleid dat verbeelding een centrale positie in de publieke sfeer heeft ingenomen. De verbeelding kan er voor zorgen dat individuen letterlijk in beweging komen. De mogelijkheid om naar een andere geografische plek te bewegen is voor individuen eenvoudiger geworden. Niet alleen zijn zij in een relatief kort tijdbestek op de plaats van bestemming, wat Harvey (1999) beschrijft als *time-space compression*, maar kunnen zij door de toenemende invloed van communicatietechnologieën in contact blijven met vrienden en familie die achterblijven.

De kansen die mondialiseringsprocessen scheppen zijn niet voor iedereen gelijk. Zoals gesteld deelt socioloog Bauman (1996: 93) de samenleving op in groepen toeristen en zwervers. De kunstenaars die in deze thesis worden besproken kunnen beschouwd worden als toeristen, omdat zij uit vrije wil de wereld over kunnen reizen, niet gebonden zijn en zeer mobiel. Maar is migratie naar Berlijn in de constructie van een beter levensverhaal wel vrijwillige migratie? In Nederland zijn er bepaalde factoren, naast de verbeelding van een beter leven, die er voor zorgen dat zij vertrekken. Zo ervaren sommige kunstenaars bijvoorbeeld een artistiek ‘plafond’. Anderen raken in Nederland niet meer geïnspireerd of geprikkeld. De gronden waarop zij migreren liggen voor sommige kunstenaars dus buiten zichzelf, wat hen wellicht ook tot zwervers zou kunnen maken.

De verbeelding van een beter, mooier en rijker levensverhaal kan er tevens voor zorgen dat het individu zich gaat afvragen wie hij of zij is. Het is volgens Bauman (1996) tegenwoordig moeilijker om een identiteit vast te houden. Daarnaast is de vorming van identiteit een kwestie van onderhandeling, erkenning en herkenning (Sen 2006). Veel van mijn informanten gaven aan dat zij het moeilijk vinden om zichzelf als kunstenaar te definiëren. Zij willen niet één etiket dragen, maar de mogelijkheid houden om te kunnen veranderen. Het werken onder een alias is daar een voorbeeld van. Op deze manier kan een kunstenaar gemakkelijk een andere identiteit aannemen.

Berlijn is voor hen de aangewezen plek om hun identiteit vorm te geven, op te bouwen of weer af te breken. De vrije sfeer van de stad maakt dat zij hun gang kunnen gaan en letterlijk en

figuurlijk kunnen dwalen en verdwalen. Het is een stad in ontwikkeling, zonder een duidelijk te definiëren identiteit net als de kunstenaars die er leven. Het is echter moeilijk om je staande te houden in een stad waar veel mensen dezelfde capaciteiten als jij hebben. Dit kan er voor zorgen dat individuen zich niet thuis of op hun plek voelen in Berlijn. Sommige informanten accepteren de situatie en zoeken bijvoorbeeld naast het kunstenaarschap een bijbaantje om de vaste lasten te kunnen bekostigen. Anderen trekken naar een andere stad om het daar te proberen. Er kan bij het individu volgens Ghorashi (2003) een gevoel van *longing to be* ontstaan, het gevoel van ergens anders naar verlangen.

Omdat de kunstenaars onder andere door middel van de website Facebook in contact kunnen blijven met vrienden en familie in Nederland, is de psychische drempel tot migratie voor hen veel lager geworden. Eickelman en Anderson (1996) omschrijven dat door de komst van het internet verbondenheid een nieuwe betekenis heeft gekregen. Individuen kunnen zich via het internet met elkaar verbonden voelen, terwijl ze elkaar *offline* niet kennen. De *online* kunstenaarswereld kreeg *offline* invulling op bijvoorbeeld expositieopeningen.

Ik vind het opvallend dat de Nederlandse kunstenaars waarde hechten aan individuele vrijheid, zelf de regie willen voeren over hun eigen levensverhaal maar zich toch verenigen in verschillende collectieven. Door zich te bewegen in verschillende gemeenschappen en bepaalde culturele en sociale gebruiken over te nemen, trachten zij Berlijn tot hun thuis te maken. Het is voor de kunstenaars tevens van belang dat zij terug kunnen grijpen naar voor hen vertrouwde gebruiken, zoals het spreken van de moedertaal (Baumann 1999). Deze gebruiken kunnen zij toepassen wanneer zij in contact komen met andere Nederlanders.

De lichte gemeenschappen waarin de kunstenaars bewegen zijn beweeglijk van aard. Dit zorgt ervoor dat de kunstenaar de vrijheid heeft om in- en uit de gemeenschappen te stappen. Letterlijke ruimte is voor veel van mijn informanten tevens van belang bij de creatie van een thuis. De ruimte die beschikbaar is in de vorm van woonruimte en ateliers, is tevens een beweegreden van veel kunstenaars om zich in Berlijn te vestigen. Natuurlijk zijn er voor de gemeenschap algemeen geldende regels, waar af en toe iets te vrij mee omgegaan wordt. Mijn informanten kwamen bijvoorbeeld dikwijls te laat op afspraken, maakten ruim gebruik van verschillende alcoholische of chemische genotsmiddelen en gaan zeer vrij met relaties om. Er is niet één bepaalde sleutel die toegang geeft tot een beter levensverhaal. Een individu moet zich realiseren dat daar meerdere sleutels voor nodig zijn en dat niet op elk facet van het leven

dezelfde sleutel past. Identiteitsvorming, gemeenschapsvorming en de creatie van een thuis zijn fluïde begrippen en in deze mondiale wereld sterk aan verandering onderhevig. De vorm van de sleutel kan zelfs gaandeweg het proces veranderen. Het is voor individuen dus een hele kunst om daar mee om te gaan.

Met deze thesis hoop ik een bijdrage geleverd te hebben aan het debat over identiteit en *home* en *belonging* in een mondiale wereldorde. Tevens hoop ik een bijdrage geleverd te hebben aan het debat omtrent gemeenschapsvorming en het belang van de term lichte gemeenschap te hebben aangeduid. Mijns inziens is het noodzakelijk om groepen mensen niet als afgebakende gemeenschappen te beschouwen maar als open en fluïde. Alleen dan kunnen wij de wereld en haar inwoners beter leren begrijpen en benaderen.

Bibliografie

- Boeken

Anderson, B.

1983 *Imagined Communities*. Londen: Verso.

Appadurai, A.

1990 *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy*. Malden: Blackwell Publishing.

2002 'Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy.' In: Inda, J. X. & R. Rosaldo (eds.) *The Anthropology of Globalization: a Reader*. Oxford: Blackwell Publishing.

Armando

1988 *De Straat en het Struikgewas*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Barth, F.

1969 *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Oslo: Universitetsforlaget.

Bauman, Z.

1996 *From Pilgrim to Tourist: Or a Short History of Identity*. Londen: Sage Publications, Ltd.

1998 *Globalization: the Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.

Baumann, G.

1999 *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic, and Religious Identities*. New York en Londen: Routledge.

Benschop, J.

2009 *Wonen Tussen de Anderen: Een Portret van Kunststad Berlijn*. Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Genneep.

Boenisch-Brednich, B.

2002 'Migration and Narration', *Folklore*. 7, 20: 64 – 77.

Castles, S.

2002 'Migration and community formation under conditions of Globalization', *International Migration Review* 36, 4: 1143 – 1168.

Castles, S. & Miller, M. J.

2003 *The age of Migration; International Population Movements in the Modern World*. Hampshire, Palgrave Macmillan.

- Cohen, A. P.
1985 *Symbolic Constructions of Community*. Londen: Routledge.
- Cova, B. & R. Kozinets
2007 *Consumer Tribes*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Dawson, L. L. & D. E. Cowan
2004 *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge.
- Duranti, A.
2008 *A Companion to Linguistic Anthropology*. Malden: Blackwell Publishing, Ltd.
- Duyvendak, J. W. & M. Hurenkamp
2004 *Kiezen voor de Kudde: Lichte Gemeenschappen en de Nieuwe Meerderheid*. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep.
- Eickelman, D. F. & J. W. Anderson
1996 *New Media in the Muslim World: the Emerging Public Sphere*. Bloomington: Indiana University Press.
- Eriksen, T. H.
2001 *A History of Anthropology*. Londen: Pluto Press.
- 2002 *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspective*. Londen: Pluto Press.
- Espiritu, Y.
2003 *Home Bound: Filipino American Lives Across Cultures, Communities and Countries*. Los Angeles: University of California Press, Ltd.
- Featherstone, M. & S. Lash
1995 *Globalization, Modernity and the Spatialization of Social Theory: An Introduction*. Londen: Sage Publications, Ltd.
- Firth, S.
1996 *Performing Rites: On the Value of Popular Music*. Harvard University Press.
- Ghorashi, H.
2001 *Ways to Survive, Battles to Win: Iranian Women Exiles in the Netherlands and the United States*. New York: Nova Science Publishers, Inc.
- Ghorashi, H. & H. Moghissi
2010 *Muslim Diaspora in the West: Negotiating Gender, Home and Belonging*, Burlington: Ashgate Publishing Company.
- Giddens, A.
1990 *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.

- Glazer, N. & Moynihan, D. P.
1975 *Ethnicity: Theory and Experience*. Harvard University Press.
- Groot, de. N & Hurenkamp, M.
2007 *Het dorpsgevoel van de Lichte Gemeenschap: De Website Happyvpro.nl als Bron van Autonomie*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Hall, S. & P. Du Gay
1991 *Questions of Cultural Identity*. Londen: Sage Publications, Ltd.
- Handler, J. F. & L. White
1999 *Hard Labor: Women and Work in the Post-Welfare Era*. New York: M. E. Sharpe, Inc.
- Hannerz, U.
1992 *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University Press.
- 2002 'Where we are and who we want to be.' In: Ulf Hedetoft and Mette Hjort (Eds.), *The Post-National Self: Belonging and Identity*, 217 – 232, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Harvey, D.
1990 *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge: Blackwell Publishing.
- Hedetoft, U. & M. Hjort
2002 *The Postnational Self: Belonging and Identity*, pp. vii-xxxii. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Howard, P. N. & S. Jones
2004 *Society Online: The Internet in Context*. Londen: Sage Publications, Inc.
- Huizinga, J.
1938 *Homo Ludens: Proeve eener Bepaling van het Spel-element der Cultuur*.
- Inda, J. X. & R. Rosaldo
2008 *The Anthropology of Globalization: A Reader*. Malden, Oxford: Blackwell Publishing.
- Juergensmeyer, M.
2002 'The Paradox of Nationalism in a Global World.' In: Hedetoft U. en M. Hjort (eds.), *The Postnational Self: Belonging and Identity*, pp. 3 – 17. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kearney, M.
1995 'The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism', *Annual Reviews*. 24: 547 – 565.

- Koning, de M.
2008 *Zoeken Naar een Zuivere Islam: Geloofsbeleving en Identiteitsvorming van Jonge Marokkaans-Nederlandse Moslims*. Amsterdam: Uitgeverij Prometheus.
- Kottak, C. P.
2008 *Cultural Anthropology*. New York: McGraw-Hill.
- Krossa, A. S.
2009 'Conceptualizing European Society of Non-Normative Grounds Logics of Sociation, Globalisation and Conflict.' *European Journal of Social Theory*. 12, 2: 249 – 264.
- Kymlicka, W.
1991 *Liberalism, Community and Culture*. New York: Oxford University Press.
- Mahmood, S.
2005 *Politics of Piety: the Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton: Princeton University Press.
- Milanovic, B.
2010 *The Haves and the Have-Nots: a Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*. New York: Basic Books.
- Modood, T.
2007 *Multiculturalism: A Civic Idea*. Cambridge: Polity Press.
- Pijl, van der, Y. et al.
2009 *Antropologische Vergezichten: Mondialisering, Migratie en Multiculturaliteit*. Amsterdam: Aksant.
- Raven, D.
2008 *Globalia – Een Reisverslag*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Remarque, R.
2005 *Boze Geesten van Berlijn*. Amsterdam: Uitgeverij Maarten Muntinga bv.
- Sassen, S.
2001 *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Scheper-Hughes, N. & M. M. Lock
1987 'The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology', *Medical Anthropology Quarterly*, 1, 1: 6 – 41.
- Schnabel, P.
2002 *Een Sociale en Culturele Verkenning voor de Lange Termijn*. Den Haag: SDU Uitgevers.
- 2004 'Europa en Migratie.' In: G. Rijntjes e.a. *Europa Kerngebied voor Veranderingen in de Wereld*, 81 – 89, Utrecht: Studium Generale.

Sen, A.

2006 *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*. New York: W.W. Norton Company.

Taylor, C.

1994 *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press.

Tsing, A.

2000 'The Global Situation', *Cultural Anthropology*. 15, 2: 327 – 360.

- Websites

<http://www.encyclo.nl/begrip/Cobra>

<http://www.encyclo.nl/zoek.php?woord=provo>

<http://www.rnw.nl/nederlands/article/berlijn-magneet-voor-nederlandse-kunstenaars>

<http://www.penoactueel.nl/nieuws/werkloosheid-duitsland-stijgt-6427.html>